

**KANSALLISEN JA KANSAINVÄLISEN NARRATIIVIT
SUOMALAISISSA LUKION HISTORIAN OPPIKIRJOISSA
1980-LUVULTA 2010-LUVULLE**

Iisakki Peltola
Maisterintutkielma
Yleinen historia
Historian ja etnologian laitos
Jyväskylän yliopisto
Syksy 2021

Tiedekunta Humanistis-yhteiskuntatieteellinen	Laitos Historian ja etnologian laitos
Tekijä Iisakki Peltola	
Työn nimi Kansallisen ja kansainvälisen narratiivit suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa 1980-luvulta 2010-luvulle	
Oppiaine Yleinen historia	Työn laji Pro gradu -tutkielma
Aika Elokuu 2021	Sivumäärä 49
<p>Tiivistelmä</p> <p>Tämä maisterintutkielma tarkastelee suomalaisten lukion historian oppikirjojen rakentamia erilaisia Suomeen ja suomalaisuuteen liittyviä narratiiveja 1980- ja 2010-lukujen välisenä aikana, joista tutkielmassa puhutaan kansallisen ja kansainvälisen narratiiveina. Suurelle osalle suomalaisista koulussa tapahtuva historian opiskelu luo historiakäsityksen perustan, joka laajalti määrittää sitä, millaisena suomalaisuus näyttäytyy ja kuinka Suomi vertautuu sen ulkopuoliseen maailmaan. Tämän vuoksi ei ole yhdentekevää, millaisen kuvan oppikirjat edellä mainituista seikoista luovat. Tutkimus on toteutettu tarkastelemalla neljää eri vuosikymmenillä julkaistua lukion historian oppikirjaa diskurssianalyysin ja kerrontateoreettisen metodin keinoin, joiden avulla tutkielmassa vastataan mm. seuraaviin tutkimuskysymyksiin: Millaisen kuvan suomalaisuudesta ja Suomesta oppikirjat antavat? Onko tämä kuva muuttunut vuosikymmenien vaihtuessa ja mistä mahdollinen muutos johtuu?</p> <p>Tutkimustulosten pohjalta voidaan todeta, että Suomeen vaikuttaneet erilaiset poliittiset ja ideologiset voimat ovat jättäneet jälkensä myös historianopetukseen eri vuosikymmeninä ja se osaltaan selittää sitä, miksi eri sukupolvet usein näkevät esimerkiksi Urho Kekkosen roolin Suomen historiassa hyvinkin erilaisena. Lukion historian oppikirjoista voidaan havaita, että niissä esiintyvät narratiivit ovat tukeneet laajemmin yhteiskunnassa vaikuttaneita voimia, jotka usein ovat olleet ulkopoliittisen paineen aiheuttamia. Kylmän sodan ollessa vielä käynnissä 1980-luvulla, hankala idänsuhde ja ns. suomettuminen näkyvät oppikirjoissa esimerkiksi vaikeutena puhua talvi- ja jatkosodasta. Lisäksi aikakauden oppikirjat tukevat Kekkosen ympärille rakentunutta henkilömyyttiä ja suhtautuminen YYA-ajan Suomeen on kohtuullisen kritiikitöntä. Myöhemmin Suomen tavoitellessa paikkaa ideologisesti länsieurooppalaisten kansakuntien joukosta, korostetaan oppikirjoissa Suomen henkistä ja kulttuurista yhteyttä Eurooppaan samalla myös suorasanaisemmin tuomien Neuvostoliiton pyrkimykset horjuttaa Suomen suvereniteettia. Lisäksi 1990-luvun ja 2000-luvun alun oppikirjoissa sotien kuvaukset ovat saaneet aiempaa voimakkaamman kansallismielisen sävyn. 2010-luvun oppikirjoissa puolestaan korostuu historiallinen empatia, jonka seurauksena historian saatossa tehtyjä valintoja pyritään ymmärtämään asettautumalla aikalaisten asemaan. Uusimpien oppikirjojen ominaispiirteenä on myös tarttuminen esimerkiksi sotiin liittyviin tabuihin, joista aiemmissa oppikirjoissa ei juurikaan puhuta.</p>	
Asiasanat historianopetus, oppikirjat, suomalaisuus, suomettuminen, Neuvostoliitto	
Säilytyspaikka Jyväskylän yliopisto	
Muita tietoja	

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
1.1 Tutkielman aihe ja tutkimuskysymykset.....	1
1.2 Oppikirjat alkuperäislähteinä	2
1.3 Opetussuunnitelmat sisällön ohjaajana.....	4
1.4 Aiempi tutkimus.....	6
1.5 Tutkimusmenetelmät	8
2. Sortovuosista sisällissotaan.....	13
3. Talvisota.....	19
4. Sotien välinen aika	26
5. Jatkosota.....	29
6. Vaaran vuodet ja Kekkonen aikakausi.....	36
7. Päättäntö.....	44
Lähteet.....	48

1. Johdanto

1.1 Tutkielman aihe ja tutkimuskysymykset

Suomalaisten käsitykset siitä, millainen menneisyyden Suomi oli, perustuvat erilaisista lähteistä rakentuviin mielikuviin. Osalle historiakäsitys on lähes täysin kouluopetuksen tuotos, toiset taas saattavat muovata sitä aktiivisemmin lukemalla historiasta kertovia kirjoja tai katsomalla elokuvia. Joka tapauksessa historian kouluopetuksella on merkittävä rooli historiakäsitysten rakentajana. Koulussa opittu ja luettu sisältötieto saattaa unohtua nopeastikin, mutta käsitykset ja mielikuvat aikojen hengestä ja suomalaisuuden kuvasta jäävät elämään mielissämme. Nämä historiakäsitykset rakentuvat narratiiveille, joille ominaista on se, että yksittäisten tarinoiden merkitys on vähäinen, koska narratiivi itsessään tuottaa tarvitsemamme pohjan historiakäsitysten muodostamiseen. Tätä vaikeaselkoista ajatusmallia voidaan tehdä ymmärrettävämmäksi esimerkiksi kuuluisan talvisodan henki -narratiivin avulla. On perusteltua väittää, että lähes jokainen peruskoulun suorittanut tunnistaa talvisodan käsitteenä, vaikka itse konkreettiset sotatoimet olisivatkin jääneet hämärän peittoon. Tästä johtuen voidaan olettaa, että pyydetessä kuvailemaan taisteluita, kuvauksissa toistuvat mielikuvat sisukkaista suomalaisista puolustautumassa ylivoimaista hyökkääjää vastaan. Käsitykset historiasta perustuvat siis ennen kaikkea tuotetuille narratiiveille, jotka täyttävät sisältötiedon puutteen jättämiä aukkoja.

Nämä suuret yhteen kokoavat kertomukset eli narratiivit eivät ole ainoastaan nykyihmisen keino selviytyä loputtoman informaatiotulvan aiheuttamassa kaaoksessa. Historiantutkimuksen kerrontateoreettisesta metodista kirjoittanut Ilona Pikkanen esittää, että kertomuksellisuus on itseasiassa välttämätön elinehto jäsenyneen historiakuvan muodostumisessa.¹ Historian kertomuksellisuus ei toisaalta ole pelkästään positiivinen asia, mikäli historiakäsityksen ideaalina pidetään monipuolista, erilaisia näkökantoja punnitsevaa ja objektiivisuuteen tähtäävää kuvaa menneestä. Narratiivit voivat tiedostamatta aiheuttaa rakenteellisia vinoutumia, joissa tulkintamme yksityiskohdista asettuvat tukemaan jo olemassa olevia narratiiveja.

Tämän tutkielman tehtävänä on selvittää, millaisia narratiiveja eli käsityksiä ja tulkintoja historian lukio-opetuksen oppikirjat ovat tukeneet vuosien 1980 ja 2019 välisenä aikana. Itse sisältöjen osalta tarkastelun alkupisteenä on autonomisen Suomen aika, jota voidaan pitää nykyisen Suomen ideologisena isänä. Tarkastelu päättyy Kekkonen valtakauteen, joka saatetaan nähdä hyvin eri tavoin eri aikakausien oppikirjoissa. Huomio tutkimuksessa kiinnittyy kahteen laajaan

¹ Pikkanen, 2021, s. 1

kokonaisuuteen, joita tässä nimitetään kansallisen ja kansainvälisen narratiiveiksi. Tämän tutkielman kontekstissa kansallisella tarkoitetaan yksinkertaisesti sitä, kuinka Suomesta ja suomalaisista puhutaan. Kansainvälisyyden osalta kiinnostuksen kohteena ovat ulkomaista välitetty kuva, sekä etenkin Suomen vertautuminen toisiin maihin. Tiivistettyinä tutkimuskysymyksinä nämä kokonaisuudet voidaan muotoilla seuraavasti: Millaisen kuvan Suomesta ja suomalaisuudesta oppikirjat antavat? Miten kansainvälisyydestä puhutaan oppikirjoissa ja millaisen kuvan oppikirjat välittävät Suomen ulkopuolisesta maailmasta? Ovatko nämä narratiivit muuttuneet vuosikymmenien vaihtuessa? Mistä mahdollinen muutos johtuu?

Tutkielman merkitys perustuu alussa kuvailtuun kouluopetuksen korostuneeseen rooliin historiakäsitysten rakentajina. Valtaosalle ihmisistä oppikirjojen ja opetuksen tukemat narratiivit jäävät pysyväksi osaksi menneisyyttä koskevien käsitysten muodostamista ja sen vuoksi ei ole lainkaan yhdentekevää, mitä historian tunneilla opetetaan. Oppikirjoja tutkimalla pyritään saamaan käsitys siitä, millaiset narratiivit lähivuosikymmenien historian oppikirjoissa ovat korostuneet. Lähdeaineiston rajallisuudesta huolimatta tämä tutkimus auttaa ymmärtämään mahdollisia eroja eri sukupolvien historiakäsityksissä.

1.2 Oppikirjat alkuperäislähteinä

Tutkielman alkuperäislähteinä toimii neljä eri vuosikymmenille sijoittuvaa lukion historian oppimäärän kattavaa kirjasarjaa, joista kukin tuo esiin aikakautensa historian opetuksen henkeä ja sisällöllistä painotusta. Kirjasarjat on jaettu niin, että jokaista aikarajauksen vuosikymmentä (1980-, 1990-, 2000- ja 2010-luku) edustaa yksi kirjasarja. Tämä jako perustuu siihen, että näin toimimalla myös tutkimustulokset voidaan jakaa vuosikymmenten mukaan luomaan niille omat tyypilliset piirteensä. On kuitenkin tärkeä huomioida, että sisällölliset erot eivät seuraa sokeasti tätä samaa jakolinjaa, vaan todennäköisesti suurimpana erottavana tekijänä toimivat vuosikymmenten sijasta lukion opetussuunnitelman perusteiden uudistukset. Tähän seikkaan paneudutaankin syvemmin seuraavassa luvussa.

Oppikirjasarjat ovat valikoituneet seuraavasti: Alkuperäislähteissä 80-lukua edustaa Lukion historia -sarja ja 90-luvun tuotoksena toimii kirjasarja Ajasta aikaan. 2000- ja 2010-lukujen osalta valinta kohdistui Forum -sarjaan osin sen pitkäikäisyyden vuoksi, jolloin saman kirjoittajakunnan säilyminen tarjoaa mielenkiintoisen suoran vertailukohdan oppikirjojen välillä. Koska tämän tutkielman puitteissa ei ole mahdollista tutkia kaikkia lukion historian oppikirjoja, on lähdeaineiston

valintaan kiinnitettävä erityistä huomiota. Lähtökohtaisesti tavoitteena on ollut valita mahdollisimman laajasti käytössä olleita kirjasarjoja, jolloin jo yhtä kirjasarjaa koskevat tulokset koskettavat merkittävää joukkoa opiskelijoista.

Alkuperäislähteinä toimivista oppikirjoista tuorein, *Forum III: Itsenäisen Suomen historia* osoittautui tutkimuksen kannalta varsin haasteelliseksi. Tämä ei koske vain sisällissotaa, vaan käytännössä jokaista tutkimuksen keskeistä sisällöllistä teemaa. Vaikka aiempi *Forum III: Suomen historian käännekohtia* on julkaistu kymmenen vuotta aikaisemmin ja pohjautuu vanhempaan opetussuunnitelman perusteisiin, ei se eroa myöhemmästä oppikirjasta *Forum III: Itsenäisen Suomen historia* juuri lainkaan. Teksti on suurelta osin kopioitu suoraan kirjasarjan aikaisemmasta versiosta.

Kirjojen samankaltaisuudesta voidaankin tehdä monenlaisia johtopäätöksiä. Ensinnäkin ilmiön voidaan ajatella kertovan laajemmin oppikirjabisneksen lainalaisuuksista ja merkityksestä kustantajille. Kilpailu oppilaitoksista on kovaa ja käytännössä tärkein kirjojen valintakriteeri on hinta. Kokonaan uuden tekstin tuottaminen on hyvin kallista verrattuna vanhan tekstin kopioimiseen ja sen vuoksi on helppo ymmärtää miksi kirjat ovat lähes identtisiä. Toisaalta voidaan myös kysyä, täytyykö tekstin uudistua vain uudistumisen vuoksi. Sen mitä oppikirjat kertovat Suomen historiasta voidaan lähtökohtaisesti ajatella olevan kahden tekijän summa: tutkimustietoon perustuvat tulkinnat sekä opetussuunnitelmien kautta tapahtuva poliittinen vaikuttaminen, joka ohjaa opetuksen painopistettä niin sisältöjen kuin historian taitojen osalta.

Suomen historiaan liittyvä tutkimus jatkuu yhä ja se tuo esiin uudenlaisia yksityiskohtia ja näkökulmia, jotka muuttavat tapaamme ymmärtää menneisyyttä. Itsenäisen Suomen historian päälinjojen voidaan kuitenkin ajatella olevan varsin kattavasti selvitetty ja se näkyy oppikirjoissa. Vuosien 2006 ja 2017 välillä ei ole enää tapahtunut radikaaleja muutoksia Suomen historian isoa kuvaa koskevissa tulkinnoissa ja siksi vuonna 2006 julkaistua tekstiä voidaan pitää ajantasaisena vielä kymmenen vuotta myöhemmin. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen suomalaiseen historiakulttuuriin ei ole kohdistunut samankaltaista ulkopoliittista painetta, mikä osittain näkyy edellä mainittuna oppikirjojen esittämien näkemysten vakiintumisena. Toisaalta saman kirjasarjan lähes identtinen teksti voidaan nähdä erityisen mielenkiintoisena, juuri niiden vähäisten erojen osalta. Mikäli kynnys tekstin muuttamiseen on iso, täytyy muokatuilla kohdilla olla jotain erityistä merkitystä.

Kirjasarjojen välisen suosion mittaaminen on hyvin hankalaa, sillä tietoa myyntimääristä ei ole saatavilla. Tutkimukseen on kuitenkin valittu suurien kustantajien, kuten Otavan ja WSOY:n

oppikirjoja, joita voidaan lähtökohtaisesti pitää laajasti käytössä olleina. Jokaista kirjasarjaa on käytetty alkuperäislähteinä myös Sirkka Ahosen teoksessa *Suomalaisuuden monet myytit*, jossa Ahonen tutkii oppikirjojen pohjautumista kansallisille myyteille. Tämä osaltaan vahvistaa luottamusta siihen, että valikoituja kirjasarjoja voidaan pitää relevanttina osana opiskelijoiden historiakäsitysten muodostumisessa.

1.3 Opetussuunnitelmat sisällön ohjaajana

Oppikirjoja tutkiessa on tärkeää muistaa, että ne eivät ole ikkuna kirjoittajien henkilökohtaisiin maailmankuviin, vaan yhteistyön ja kompromissien tuotos, jossa keskinäistä kamppailua käyvät kirjoittajien ja opetussuunnitelman äänet. Kirjoittajat eivät siis voi vapaasti kirjoittaa mistä ja miten haluavat, vaan he sitoutuvat noudattamaan valtiotason politiikassa linjattuja tavoitteita ja periaatteita, joihin opetus tähtää. Nämä opetusta ohjaavat raamit määrittellään Opetushallituksen laatimassa lukion opetussuunnitelman perusteissa, jonka pohjalta lukiokohtaiset opetussuunnitelmat laaditaan.

Ennen vuotta 1985 opetukselle asetetut kriteerit ja tavoitteet eivät olleet yhtä selkeästi määriteltyjä, mutta toisaalta tuolloin oppikirjat kävivät opetushallituksen tarkistuksen, josta sittemmin on luovuttu. Lukusuunnitelmista määrättiin asetuksilla ja Kouluhallitus teki erinäisiä oppaita täydentämään asetuksia, sekä myös joitakin yksittäisten aineiden opetussuunnitelmia. Ensimmäinen valtakunnan tason lukion opetussuunnitelman perusteet laadittiin vuonna 1985, jonka jälkeen se on uudistettu vuosina 1994, 2003, 2015 ja 2021. Tutkimuksen kannalta huomionarvoista onkin, että alkuperäislähteistä yksikään kirjasarja ei pohjaudu samoille opetussuunnitelman perusteille.

Muuttuneiden opetussuunnitelman perusteiden lisäksi toinen työni kannalta merkittävä seikka on oppikirjojen vapautuminen sisällön tarkistamisesta. Vuoden 1992 jälkeen opetushallitus luopui oppikirjojen tarkastamisesta, jolloin vastuu sisällöstä siirtyi täysin kirjoittajien ja kustantajan harteille.² Muutoksen vaikutuksista voidaan esittää monenlaisia spekulatioita, mutta lähtökohtaisesti sen voidaan ajatella lisänneen houkutusta lukijoita kosiskelevampaan kirjoitustyyliin, koska kilpailu oppilaitoksista on vapaampaa ja se noudattaa markkinatalouden peruseriaatteita. Ahosen mukaan tarkastuksen pääpaino oli kuitenkin oppikirjojen pedagogisessa laadussa, ei niinkään tekstien asiasisällöissä.³ Terminä ”pedagoginen laatu” on kaikesta huolimatta

² Ahonen, 2017, s. 15

³ Ahonen, 2017, s. 15

epätarkka ja tulkinnanvarainen, joka voidaan halutessaan ymmärtää niin kriittisenä syy-seuraussuhteiden analysointina kuin idänsuhteiden positiivista kehitystä tukevana kasvatuksena. Tämän tutkimuksen lähdeaineiston osalta ainoastaan 80-luvun *Lukion historia* -sarja on opetushallituksen tarkistama.

Seuraavaksi käydään läpi lukion opetussuunnitelman perusteita ja uudistusten seurauksena niissä tapahtuneita muutoksia. Nimitys opetussuunnitelman perusteet tulee käyttöön vasta vuoden 1985 jälkeen ja sitä ennen opetusta määräävästä asiakirjasta käytetään nimeä *Valtion oppikoulujen oppiennätykset*. Siinä historian opetuksen kasvatuksellisia tavoitteita kuvataan seuraavasti: ”Tiedollisen opetuksen rinnalla pyritään kansamme yhteisesti hyväksymiin sosiaalieettisiin päämääriin. Niitä ovat henkinen itsenäisyys, isänmaanrakkaus ja lainkuuliaisuus, sosiaalinen vastuuntunto ja oikeudenmukaisuus, yhteiskunnallinen ja valtiollinen aktiivisuus sekä halu ja kyky yhteistyöhön.”⁴ Lainauksesta välittyy osin perinteisiin luterilaisiin arvoihin perustuva ajatusmalli selkeään hierarkiaan pohjautuvasta kasvatuksesta. Tarkasti määritetty opetuksen arvopohja antaa vaikutelman, että maailmankuvan rakentumisen tulee tapahtua melko tiukasti määriteltyjen raamien sisällä.

Vuoden 1985 opetussuunnitelman perusteissa lukion historian opetuksen sisältö pohjautuu kronologiaan, jota perustellaan sillä, että pitkän aikavälin historialliset muutosprosessit ovat historian opetuksen ydin. Asenteellisten tavoitteiden osalta korostuvat opiskelijan kyky yhteisvastuulliseen ja demokraattiseen toimintaan sekä myönteisten ihmissuhteiden luomiseen niin lähiympäristönsä, kuin oman kansansa sekä koko maailman kanssa. Näiden lisäksi mainitaan tavoite siitä, että opiskelija omaksuu työtä arvostavan asenteen. Asiakirjan mielenkiintoisin yksityiskohta on termin *asiallisesti* toistuvuus: ”arvioida asiallisesti tietolähteiden ja tietojen luotettavuutta ja merkitystä” sekä ”arvioida asiallisesti ilmiöiden syntyä ja merkitystä kunkin ajan omista lähtökohdista ja vertailla niitä keskenään, myös nykyaikaan”.⁵ Asiallisuus on löyhästi määriteltävä termi, jonka merkitys opetussuunnitelmien perusteissa jättää ilmaan kysymyksiä.

Vuoden 1994 uudistuksessa mainitaan edelleen historiallisten ja yhteiskunnallisten ilmiöiden syntymisen ja merkityksen asiallinen arviointi. Sen sijaan tietolähteiden ja esitettyjen käsitysten luotettavuuden arvioimisessa asiallisuuden korvaa pysyvästi tähän päivään saakka *kriittisyys*. Vaikuttaa siis siltä, historian opetus pyrkii vähitellen luopumaan tarkasti määritellystä elämänkatsomuksellisen ohjenuoran tuottamisesta ja siirtymään kohti yksilölähtöisempää

⁴ Valtion oppikoulujen oppiennätykset, 1963, s. 3

⁵ Lukion opetussuunnitelman perusteet, 1985, s. 300–302

maailmankuvaa, jossa keskiössä on tulkintojen omakohtainen muodostaminen. Asenteisiin liittyvät tavoitteet ovat toki edelleen olemassa, mutta ne eivät enää hallitse opetuksen ydintä. Yrittäjäjyys nostetaan tavoitteissa esiin uutena teemana mutta vahva rauhan edistäminen useilla eri tavoilla ei välity yhtä vahvasti kuin ennen, vaikka pyrkimys kansainvälisen rauhantahdon edistämiseksi mainitaankin.⁶

Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003 ei juurikaan eroa edeltäjistään näkemyksessään siitä, mikä historian opetuksessa on oleellista. Historian opetuksen tärkein tehtävä on edelleen muutoksen havainnointi ja kyky tarkastella ilmiöitä aikansa omista lähtökohdista. Sen sijaan tavoitteiden aatteellisuutta on edelleen karsittu, eikä opetussuunnitelman perusteissa mainita enää työtä ja yrittäjäjyötä arvostavan maailmankatsomuksen tavoittelua tai rauhaa. Lisäksi opiskelijan kykyä tehdä kriittisiä sekä monitulkinnallisia arvioita pidetään tärkeänä. Vanhemmat opetussuunnitelman perusteet keskittyvät ensisijaisesti kansallisen identiteetin rakentamiseen mutta vuoden 2003 uudistuksessa välittyy vahvasti ajan henki ja yhtenäiskulttuurin heikentyminen. Kansallisen identiteetin rinnalle on nyt nostettu historian luonne yksilöllistä sekä eurooppalaista identiteettiä luovana oppiaineena.⁷

Uudistuksista vuosi 2015 on viimeinen, jolla on merkitystä tutkielman alkuperäislähteiden analysoinnissa. Sen suurin muutos on historiapolitiikkaan liittyvän vallankäytön tiedostaminen: ”Historian opetuksen tavoitteena on, että opiskelija osaa käyttää historiallista tietoa perustellun mielipiteen muodostamisessa ja arvioida kriittisesti historian käyttöä yhteiskunnallisen vaikuttamisen keinona sekä muissa yhteyksissä.”⁸ Tutkimuskysymysteni pohjalta tämä elementti vaikuttaa erityisen kiinnostavalta, sillä oppikirjojen rakentamisessa narratiiveissa kyse on juurikin yhdestä esimerkistä historian avulla tapahtuvasta yhteiskunnallisen vaikuttamisen keinosta.

1.4 Aiempi tutkimus

Aiempaa tutkimusta suomalaisista historian oppikirjoista on tehty melko runsaasti ja sitä voidaan selittää ainakin kahdella eri tekijällä. Ensimmäinen oppiaineen tulkinnallinen luonne antaa esimerkiksi luonnontieteisiin verrattuna poikkeuksellisia vapauksia ja mahdollisuuksia niin opetuksen kuin oppikirjojen suunnitteluun. Kyse on tulkinnoista ja arvioista, eikä tieteellisistä faktoista, jolloin

⁶ Lukion opetussuunnitelman perusteet 1994, s. 98–100

⁷ Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003, s. 176

⁸ Lukion opetussuunnitelman perusteet 2015, s. 170

oppikirjat ovat minkä tahansa tekstin tavoin arvioitavissa narratiivien tai retoriikan osalta. Matematiikassa ja fysiikassa asiat ovat toisin ainakin silloin, kun pysyttelemme kouluopetuksen kontekstissa menemättä sen syvemmin laajempiin tieteenfilosofian kysymyksiin. Se mitä oppikirjassa lukee, joko pitää paikkaansa tai ei.

Tämän lisäksi historia on aina politisoitunutta. Sen avulla selitetään nykyisyys ja perustellaan yhteiskuntajärjestyksen ja valtion legitiimiys. Suomettuminen ja tasapainoilu kahden suurvallan valtataistelun puristuksessa ovat jättäneet suomalaisen historianopetukseen ainutlaatuisen leiman, jota ovat tutkineet esimerkiksi professori Sirkka Ahonen ja Uppsalan yliopistossa aiheesta väitellyt Janne Holmén. Uskon kuitenkin siihen, että tutkimukseni tuo jotain uutta alan tutkimuskentälle, sillä suurin osa tutkimuksista keskittyy yksityiskohtaisesti osoittamaan todisteita suomettumisen ulottumisesta myös koulumaailmaan, eikä laajempaa yleiskuvaa oppikirjojen narratiiveista etenkin viime vuosikymmenten osalta ole tutkittu.

Eräänlaisena tutkimuksellisenä esikuvana tutkimukselleni toimii Sirkka Ahosen teos *Suomalaisuuden monet myytit: Kansallinen katse historian kirjoissa*. Sen lähtökohtana ovat tällä vuosituhannella teetetyt kotimaiset ja yhteiseurooppalaiset kyselytutkimukset, joissa kartoitettiin kansalaisten suhdetta suomalaisuuteen. Tulosten pohjalta Ahonen on laatinut menneisyyteen viittaavien ylpeyden aiheiden listan eli kaanonin. Näistä kuudesta esiin nousseista teemoista Ahonen puhuu myytteinä, joiden kestävyyttä ja säilyvyyttä eri vuosikymmenien historianopetuksessa hän tarkastelee. Kaanonin mukaan suomalaisuuteen kuuluvat myytit yhtenäisestä kansasta, kansallisvaltiokohtalosta, selviytyjäkansasta, tasa-arvosta, rauhanvartijan roolista sekä eurooppalaisuudesta.⁹

Ahosen mukaan suurin käänne oppikirjoissa tapahtui toisen maailmansodan jälkeen, jolloin suuri kansallinen kertomus ja nationalistisesti väritynyt historiallis-kansallinen identiteetti olivat kestämaton pohja historianopetukselle sodan jälkeisessä Suomessa. Sen seurauksena niin sanotussa ”oppikirjapuhdistuksessa” vuonna 1945 pyyhittiin pois sisäpoliittisesti yksipuolinen ja venäläisvastainen valkoisten kirjoittama kertomus Suomen historiasta.¹⁰ Tällöin osa kansakunnan rakentamiseen käytetyistä nationalistisista myyteistä korvautui rauhanvartija-myytillä, joka korosti kansojen rauhanomaisen rinnakkaiselon välttämättömyyttä.¹¹

⁹ Ahonen, 2017, s. 10–11

¹⁰ Ahonen, 2017, s. 44

¹¹ Ahonen, 2017, s. 134

The Cold War and the Politics of History on useiden eri maiden tutkijoiden tieteellisistä artikkeleista koottu teos. Yksi niistä on Sirkka Ahosen kirjoittama *Finnish History Textbooks in the Cold War*, jossa Ahonen käsittelee kylmän sodan aikaisia oppikirjoja erityisesti suomettumisen näkökulmasta. Ahosen mukaan Suomeen maailmansotien jälkeen vahvasti juurtunut itesesensuurin kulttuuri näkyi oppikirjojen neutraalina, jopa steriilinä otteena Suomen historiaan. Kirjoittajille vaikutti olevan tärkeää se, ettei heitä voida syyttää puolueellisuudesta, joten neuvostovastaisen retoriikan välttämisen lisäksi oppikirjat käsitelivät silkkihansikkain myös Yhdysvaltoja. Ahosen mukaan tämä välittää ulospäin näennäisen neutraalin kuvan Suomen ulkopolitiikasta.¹² Kylmän sodan päätyttyä Suomen ja Venäjän ystävällisiä suhteita korostanut narratiivi korvautui vähitellen oppikirjoissa kertomuksella eurooppalaisesta yhdentymisestä.¹³

Suomi muuttuvassa maailmassa auttaa hahmottamaan Suomen ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen riippuvuussuhdetta. Sen artikkeleissa tarkastellaan kriittisesti Suomen ja Neuvostoliiton välistä diplomatiiaa etenkin siitä näkökulmasta, miten Suomi onnistui tavoitteessaan rakentaa luottamukselliset idänsuhteet kuitenkin omasta suvereniteetistaan tinkimättä. Teos tarjoaakin erinomaisen vertailupohjan sille, miten oppikirjojen luoma kuva Suomen roolista esimerkiksi talvisotaa edeltäneissä ja noottikriisin aikaisissa neuvotteluissa eroaa Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineen tutkijoiden näkemyksestä.

1.5 Tutkimusmenetelmät

Tutkimus edustaa humanistisille tieteille tyypillistä laadullista tutkimusta, joka pohjautuu kielenkäytön tulkintaan ja sen avulla luotujen merkitysten tulkintaan. Tutkimuksen kaksi metodillista pääelementtiä ovat oppikirjoille lajityypillinen kertomuksenomainen rakenne, sekä yleiseen kirjoitetun tai puhutun tekstin sisältöön ja retoriikkaan pureutuva diskurssianalyysi.

Oppikirjojen narratiivisen luonteen, sekä etenkin tekstisisällön rakentamien narratiivien tulkinnan periaatteet pohjautuvat professori Vilma Hännisen kirjoittamaan artikkeliin *Narratiivisen tutkimuksen käytäntöjä* ja dosentti Hannu L.T. Heikkisen artikkeliin *Kerronnallinen tutkimus*. Heikkisen mukaan narratiivisen tutkimuksen lähtökohtana toimii tärkeä käsitteiden määrittely, jossa tarina, kertomus ja kerronnallinen diskurssi suhteutetaan omaan lähdeaineistoon. Kertomus on tarinan ja kerronnallisen diskurssin lopputuote, jossa pelkistetyt tapahtumat yhdistyvät retorisiin ja

¹² Ahonen, 2008, s. 265

¹³ Ahonen, 2008, s. 264

kerronnallisiin tehokeinoihin luoden lukijalle todellisuutta kuvaavan lopputuloksen eli kertomuksen.¹⁴ Tässä tutkimuksessa on kaksi, joskin osin limittäistä kertomusta, joita ovat oppikirjoista välittyvä kuva Suomesta ja suomalaisista, sekä kansainvälisyys suomalaisesta näkökulmasta. Oppikirjojen tapauksessa nämä kertomukset koostuvat pienemmistä tarinoista, joista keskeisinä voidaan pitää esimerkiksi sortovuosia, talvisotaa sekä kylmän sodan aikakautta.

Hänninen korostaa artikkelissaan lähteiden jaottelua erilaisiksi tarinatyypeiksi, joissa samat juoneen tai tarinankerrontaan liittyvät elementit toistuvat.¹⁵ Pyrin hyödyntämään tätä samaa jaottelun logiikkaa myös omassa tutkimuksessani painottaen kuitenkin hieman erilaisia asioita. Koska oppikirjojen aihekokonaisuudet eli tarinat toistuvat oppikirjoista vuosikymmenestä toiseen, tulee samojen tarinoiden vertailusta luonnollinen lähtökohta analyysille. Tämän lisäksi jaottelua tapahtuu myös tarinoista välittyvän tunnereaktion perusteella. Tällöin aineistoa käsitellään tarinoille yhteisen nimittäjän, esimerkiksi ylpeyden tai häpeän kautta. On hyvin mahdollista, että sama tarina YYA-Suomesta kerrotaan aiemmissa oppikirjoissa idän ja lännen välisen rauhanneuvottelijan statukseen liittyvän ylpeyden kautta, mutta muuttuu jos ei suoranaisesti häpeäksi, niin realismiksi Neuvostoliiton mielistelystä.

Diskurssianalyysin piiriin kuuluvien erilaisten koulukuntien ja tutkimussuuntausten kenttä on niin laaja, että diskurssianalyysin täsmällinen määrittely on hyvin haastavaa. Se ei ole myöskään tämän tutkielman tarkoitus ja siksi esittelen tässä lyhyesti vain sen aineistoni kannalta relevantteja piirteitä. Eero Suoninen tiivistää kirjassa *Diskurssianalyysi liikkeessä* tutkimusmetodin peruseriaatteen siten, että kiinnostus kohdistuu ensisijaisesti siihen, kuinka toimijat tekevät kielenkäytöllään asioita ymmärrettäviksi. Diskurssianalyysin mielekkyys perustuukin siihen, kuinka sama asia voidaan ilmaista lukemattomin eri tavoin.¹⁶ Tästä syystä kertojan tekemät retoriset valinnat kertovat siitä, kuinka kertoja haluaa viestinsä tulevan ymmärretyksi. Sanavalintojen ja retoristen tehokeinojen tulkinnassa tulee kuitenkin noudattaa sopivaa malttia, sillä riski tulkintojen virheellisyydestä on ilmeinen. Kirjoittaja ei myöskään välttämättä suhtaudu tekstiinsä samanlaisella analyttisellä otteella kuin siitä tulkintoja tekevä tutkija. Tällöin tulkinnat eivät vastaakaan kirjoittajan ”rivien välissä” lähetettyä sanomaa ja motiivit sen taustalla tulkitaan virheellisesti.

Diskurssianalyysin teoria voidaan yksinkertaistaa nk. kolmiomalliksi, jossa kolmion kärjet muodostavat analyysin keskeiset lähtökohdat, joita ovat merkitykset, kommunikatiivisuus ja kulttuurisuus. Näitä kolmea osa-aluetta ei kuitenkaan käytetä erikseen, vaan ne kietoutuvat yhteen.

¹⁴ Heikkinen, 2015, s. 151–152

¹⁵ Hänninen, 2015, s. 180

¹⁶ Suoninen, 1999, s. 18

Näin ollen kiinnostus kielenkäytön analyysissä kohdistuu kulttuurisiin merkityksiin sosiaalisen todellisuuden rakentamisessa, sekä toisaalta merkitysten muuttumiseen ja pysyvyyteen ihmisten välisen kommunikaation kautta.¹⁷

Historia poikkeaa oppiaineena monista muista siinä, että lukiossa ja peruskoulussa käytettävät oppikirjat pohjautuvat kertomuksille tyypilliselle rakenteelle. Siinä sisällöstä rakennetaan kronologiaa noudattava tarina, jossa syy-seuraussuhteet ovat tuotu selkeästi esiin helposti omaksuttavassa muodossa. Historian pakottaminen tähän yksinkertaistettuun muottiin tarkoittaa sitä, että oppikirjat ovat eräänlaisen kompromissin tulos, jossa tasapainoillaan laajan objektiivisuuden tähtäävän kuvauksen antamisen ja helposti hallittavan lukijaa kiinnostavan kokonaisuuden välillä. Tämän seurauksena oppikirjoista voidaan havaita erilaisia narratiiveja, erilaisia kokonaisuutta ohjaavia näkemyksiä, jotka tiivistävät sen, mikä kirjoittajan mielestä on olennaisinta.

Tätä narratiivin tehokkuutta on helpointa havainnollistaa esimerkin avulla. Keskusteltaessa EU-jäsenyyden hyödyistä ja haitoista kritiikki Euroopan Unionia kohtaan rakentuu usein narratiiville, jossa EU esitetään järjettömänä byrokraattisena koneistona, jonka lainsäädäntö vaikeuttaa tarpeettomasti tavallisten kansalaisten elämää. Tämän todisteena käytetään usein esimerkiksi kuuluisaa ”kurkkudirektiiviä”, joka kieltää käyrien kurkkujen myynnin. Se mikä usein kuitenkin jätetään kertomatta, on että halu kurkkujen muodon yhdenmukaistamiseen oli lähtöisin viljelijöiltä, jotka halusivat helpottaa ja yhdenmukaistaa kurkkujen määrää myytävissä yksiköissä. Kyse ei siis kurkunviljelijöiden elämän turhasta vaikeuttamisesta vaan sisäsyntyisestä tarpeesta tehdä kilpailusta oikeudenmukaisempaa. Narratiivi EU:n turhamaisuudesta voi ja elää kuitenkin niin hyvin, että se muokkaa myös narratiiville vastaista tietoa sen mukaiseksi. Narratiivit siis paitsi ohjaavat käsityksiämme asioista tiettyyn suuntaan ja toisaalta väistämättä myös rajoittavat kokonaiskuvan hahmottamista peittämällä alleen narratiivin kanssa ristiriidassa olevaa tietoa.

Termejä narratiivi ja kertomus käytetään usein historian kontekstissa toistensa synonyymeina, koska ne kietoutuvat toisiinsa osana sukupolvelta toiselle siirtyvää yhteisöllistä muistia. Tämän lisäksi puhutaan kertomuksen kaksoislogiikasta, jonka seurauksena laajemmat narratiivit (esim. talvisodan ihme) ovat kerrottujen tarinoiden tulos (esim. Raatteentien torjuntavoitto) mutta samaan aikaan on väistämätöntä, että tulkitsemme yksittäisiä tarinoita ylhäältä käsin annetun narratiivin valossa.¹⁸

¹⁷ Jokinen & Juhila, 1999, s. 54

¹⁸ Pikkanen, 2021, s. 4

Narratiivien lisäksi historian oppikirjoissa esiintyy paljon alussa mainittuja kertomuksenomaisia rakenteita. Asioiden esittäminen kertomuksen muodossa paitsi tukee narratiiveja, myös tekee tekstistä helpommin omaksuttavaa ja mieleenpainuvampaa. Näiden seikkojen vuoksi on perusteltua, että oppikirjojen ja niiden narratiivien tulkitsemisessa hyödynnetään varsinaisten perinteisten historiantutkimuksen metodien lisäksi lähempänä kirjallisuudentutkimuksen kenttää olevia keinoja. Yksi esimerkki tästä on kahta edellä mainittua tieteenalaa yhdistelevä kerrontateoreettinen metodi, jonka käytöstä Ilona Pikkanen on kirjoittanut. Tekstissään Pikkanen painottaa sitä, että jäsentyneen historiakuva muodostumisen kannalta on välttämätöntä, että se rakentuu kertomuksien pohjalle.¹⁹ Näin ollen kyse ei ole pelkästään siitä, millaista tekstiä opiskelijan on miellyttävä lukea, vaan se on ihmisen sisäsyntyinen keino jäsentää menneisyyttä ymmärrettävään muotoon.

Kerrontateoreettisessa lähestymistavassa tutkimuksen kohteena olevaa aineistoa analysoidaan suhteessa useisiin teemoihin, joita ovat muun muassa tarinatason tutkimus, strukturalistinen kerronnan taso sekä kielellisten keinojen tutkimus. Tarinatasolla keskitytään siihen, kuinka teksti on juonellistettu.²⁰ Oppikirjojen aihekokonaisuudet voidaan nähdä selkeinä historiallisina kertomuksina, jotka sisältävät aina juonenkaaren, eli niistä löytyy tarinan alku, keskivaihe ja lopetus.²¹ Tarinatason analyysi on kenties prosessin laajin ja aikaa vievin osa, sillä se pyrkii vastaamaan kysymyksiin siitä, mitä kirjoittaja haluaa tekstillään sanoa, millaisia keinoja kirjoittaja käyttää vakuuttaakseen lukijansa ja mitkä ovat kirjoittajan motiivit näitä valintoja tehdessä. Kun tekstistä on paikannettu sen keskeinen sanoma eli narratiivi, pystytään sen kautta tekemään arvioita taustalla vaikuttavista historia- ja yhteiskuntakuvista, ideologioista ja arvoista.²² Oppikirjojen osalta narratiivien hahmottamisessa voidaan hyödyntää sitä, että sisällöt eivät ole radikaalisti muuttuneet esimerkiksi 80-luvulta nykypäivään tultaessa, jolloin eri ikäisissä oppikirjoissa esiintyvät tulkinnat ja painotuserot samoista tapahtumista helpottavat narratiivien tulkitsemista.

Strukturalistisen kerronnan tasolla siirrytään puolestaan tarkastelemaan sitä, millaisena kertojan ja kerrotun tarinan suhde nähdään. Kertoja voi olla selkeästi näkyvillä, jolloin olennainen osa lukukokemusta on tunne siitä, että kertojalla on selvä rooli eräänlaisena viestinviejänä kertojan ja lukijan välillä. Vastaavasti kertojan ääni voi olla häivytetty, jolloin edellä mainittu tarinankerronnallinen elementti jää puuttumaan.²³ Oppikirjoissa kertoja on pääsääntöisesti

¹⁹ Pikkanen, 2021, s. 1

²⁰ Pikkanen, 2021, s. 11

²¹ Pikkanen, 2021, s. 15

²² Pikkanen, 2021, s. 11

²³ Pikkanen, 2021, s. 11

häivytetty, mutta etenkin nk. matalan katseen historian merkityksen kasvaessa myös kertojan ääni on useammin esillä.

Kerronnan tasojen ja kertojan äänen laadun lisäksi tärkeä osa analyysia on rytmitys, jolloin puhutaan usein kerronnan tihentymistä.²⁴ Oppikirjoja rajoittavat monenlaiset käytännön seikat, joista johtuen valmis teksti on aina kompromissien ja valintojen tulos, jotka kertovat paljon siitä, mikä on kirjoittajan mielestä lukijan kannalta asiassa olennaista. Käytännössä tämä ilmenee niin, että kokonainen vuosikymmen saatetaan käsitellä muutamalla virkkeellä, kun samaan aikaan kokonainen kappale saattaa keskittyä käymään läpi yksityiskohtaisesti muutaman päivän tapahtumia. Historiallinen teksti on perusluonteeltaan tiivistävää ja se tekee kerronnan tihentymistä mielenkiintoisia ja poikkeuksellisia.²⁵ Välillä kyse on jopa eräänlaisista pysäytyskuvista, joissa lukija pyritään johdattamaan ikään kuin aikalaisen päähän sisään, jotta historiallisen empatian kokeminen tulisi mahdolliseksi. Historiallisella empatialla ja pysäytys kuvilla on helppo vahvistaa haluttuja narratiiveja, koska vaikka lukijan saattaa olla hankala samaistua aikalaisten ongelmiin, niistä seuraavat tarinan tihentymissä kuvaillut tunteet ovat ikuisia ja universaaleja. Viha on vihaa, oli sen aiheuttajana sitten kohtuuton taksvärkin määrä, Karjalan kodin menetys tai luottokorttipetos.

Kaikilla tekstilajeilla on aina yhteinen päämäärä, jossa kirjoittaja pyrkii saamaan lukijan vakuuttuneeksi siitä, että teksti on uskottava ja kirjoittajan näkemys oikea. Tästä seuraa eräänlainen kilpailutilanne, jossa pärjäämiseen vaaditaan usein taitavaa erilaisten retoristen keinojen käyttöä. Retoristen keinojen lisäksi kerrontateoreettisessa metodissa annetaan erityistä huomiota tekstissä esiintyville nimeämiskäytännöille.²⁶ Usein monista aikakausista ja tapahtumista on mahdollista käyttää vaihtoehtoisia nimiä ja nämä erilaiset nimeämiskäytänteet heijastelevat vahvasti niiden taustalla vaikuttavia mielipiteitä ja poliittisia näkemyksiä. Pikkanen puhuu myös niin sanotuista koontikäsitteistä, jotka kokoavat myös keskenään varsin erilaisia ilmiöitä yhteisiksi rakenteiksi ja mielikuviksi.²⁷ Koontikäsitteet ovat tästä syystä mielenkiintoisia, koska niitä voidaan käyttää myös narratiivien hallintaan peittämällä narratiiville vastaisia pienempiä aikakausia tai tapahtumia liittämällä ne lukijan mielikuvia hallitsevan koontikäsitteen alle.

²⁴ Pikkanen, 2021, s. 16

²⁵ Pikkanen, 2021, s. 16–17

²⁶ Pikkanen, 2021, s. 11

²⁷ Pikkanen, 2021, s. 21

2. Sortovuosista sisällissotaan

1980-luvulta alkavaa tutkimusjakson alkupäätä edustaa tässä otannassa Gummeruksen kustantama oppikirjasarja, joka kantaa yksinkertaisesti nimeä *Lukion historia*. Vaikka 1980-luku ei olekaan enää edelliseen vuosikymmeneen verrattuna voimakkainta suomettumisen aikaa, Neuvostoliiton olemassaolon vaikutus määrittää yhä selkeästi paitsi kansainvälistä, myös kansallista identiteettiämme. Vaikka tarkoitus on keskittyä lukio-opetuksessa tuotettuihin käsityksiin Suomesta ja suomalaisista, puhuminen niistä ilman Venäjää ja Neuvostoliittoa osoittautuu suorastaan mahdottomaksi. Tekomme ja identiteettimme määritellään aina suhteessa itäiseen naapuriimme.

Lukion historia -kirjasarjan pohjalta suomikuvan muodostaminen on paikoin haastavaa. Ongelmana ei ole niinkään Suomen historian rakentuminen Venäjän ja Neuvostoliiton asettamien reaalioliittisten raamien mukaisesti, vaan nykyisessä historian didaktiikassa keskeisenä pidetyn aineksen puute. *Lukion historian* heikkous oppikirjana nykyvalossa on historiallisen empatian puuttuminen. Kun tarttumispintaa kansalaisten ja poliitikkojen ajatusprosesseja ohjaaviin tunteisiin tarjotaan hyvin niukasti, on opiskelijan vaikea pelkän oppikirjan perusteella muodostaa käsitystä siitä mitä suomalaisuus on.

Syitä historiallista empatiaa kehittävän materiaalin vähyydelle on monia, eikä kyse ole siitä, että *Lukion historiaa* voitaisiin pitää huonona oppikirjasarjana. Ensinnäkin historian luonne koulun oppiaineena on muuttunut 1980-luvulta tähän päivään paljon, ja se näkyy myös oppikirjoissa. 1980-luvulla on toki jo ymmärretty menneisyyttä kuvaavan tiedon rakentumisprosessi ja sen subjektiivinen luonne, mutta siitä huolimatta opetuksessa korostui tekoja ja poliittista päätöksentekoa seuraava valtiomieshistoria. Sen seurauksena historia näyttäytyy opiskelijalle väistämättä pikemmin eräänlaisena valtiotason politiikan tallenteena, kuin politiikan moottorina toimivan yhteiskuntaluokkien tunteiden ja mielenmaiseman tulkkina.

Kansakuntaa ja kansalaisia kuvaileva kantaa ottavakin puhe ei tietenkään kategorisesti ole kiellettyä, mutta ongelmana on siinä, että etenkin 1900-luvun osalta suomalaisuudesta ei voida puhua ottamatta samalla vähintään epäsuorasti kantaa siihen, millaisena Venäjän ja Neuvostoliiton näemme. YYA-ajan Suomessa arvostelu ja kritiikki Neuvostoliittoa kohtaan oppikirjoissa olisi tuottanut ongelmia, joka näkyy *Lukion historia* -kirjasarjan luonteessa. Sivut täyttyvät tapahtumien ja poliittisen päätöksenteon kulun tarkasta raportoinnista, jossa niihin johtaneille tunteille ja ajatusprosesseille jää tilaa harmittavan vähän.

Autonomian ajan venäläistämistoimilla sekä Suomen sisällissodalla on kaksijakoinen rooli kouluhistoriassa kansallisen narratiivin muodostaman palapelin osana. Mikäli Suomen historia halutaan tiivistää muutamaan suureen käännteentekevään tapahtumaketjuun, ovat molemmat kokonaisuudet kiistatta sen keskeisiä osia. Tapahtumia, joissa Suomen olemassaolon kohtalonkysymykset on ratkaistu, ei voida ohittaa suurella kansallisessa kertomuksessa. Autonomian aika ja sisällissota ovat keskeinen osa Suomen historiaa, mutta niiden rooli kansallisen identiteetin rakentajana vaikuttaa jäävän vähäisemmäksi. Toisin sanoen: edellä mainitut kokonaisuudet ovat tärkeää sisältötietoa, mutta ne eivät tunnu saavan osakseen samanlaista tunnelatausta, kuin esimerkiksi talvi- ja jatkosota.

Syitä edellä kuvailtuihin havaintoihin voi olla monia ja niihin vaikuttavat sekä tietoiset historiapolitiittiset valinnat, että yleinen yhteiskunnallinen kehitys. Yhteistä vihollista vastaan puolustautuminen talvisodassa ja sen seurauksena yhteen hitsautunut kansa on nationalistisesta perspektiivistä paljon kauniimpi tarina, kuin kahtia jakautuneen kansakunnan katkera ja verinen välienselvittely. Ei siis ole yllätys, että sisällissota jää tässä mielessä talvi- ja jatkosodan varjoon.

Oppikirjoissa on jonkin verran eroa siinä, miten vallitsevia olosuhteita ennen varsinaisten venäläistämistoimien alkua kuvataan. *Lukion historia* tarkastelee kysymystä Suomen erityisasemasta muita enemmän sellaisesta näkökulmasta, jossa venäläisten ajatusmaailma tulee myös esiin:

“Venäjän hallituspiirien asennoitumisessa Suomea kohtaan alkoi tapahtua jälleen muutosta 1870-luvun lopulla. Muutoksen tärkeänä taustatekijänä oli samaan tapaan kuin Krimin sodan jälkeenkin Venäjän kansainvälisen aseman muuttuminen. Venäjän ja Turkin sodan jälkeen Berliinissä 1878 pidetyssä kansainvälisessä kongressissa Venäjä katsoi joutuneensa syrjityksi erityisesti Saksan taholta, ja Saksaa alettiin muistakin syistä pitää mahdollisena vihollisena. Tällöin nousi Pietarin puolustuskysymys jälleen ajankohtaiseksi, ja siitä syystä kasvoi sotilaallinen mielenkiinto myös Suomea kohtaan.”²⁸

Lukion historia avaa myöhempiä oppikirjoja enemmän logiikkaa Venäjän toiminnan takana, mikä tekee siitä rationaalisempaa. Kyse on siis ennen kaikkea muun maailman vihamielisestä suhtautumisesta Venäjää kohtaan, eikä ongelmasta Suomen ja Venäjän kahdenkeskisissä suhteissa.

Sirkka Ahosen toisen maailmansodan jälkeisten oppikirjojen kolmijakoisessa mallissa *Lukion historia* kuuluu hyvinvointivaltion rakentamisen kauden oppikirjoihin.²⁹ Ahosen mukaan tämän

²⁸ Ahonen, Heikkinen, Lindlöf, Rytkönen & Tiainen, 1980, s. 63

²⁹ Ahonen, 2017, s. 49

aikakauden oppikirjoille on tyypillistä siirtyminen pois nationalistisesta ajatuksesta kansallisvaltiokohtalosta Suomen autonomian ja itsenäistymisen osalta. Suomi on pikemminkin suurvaltojen valtapelin pelinappula, kuin oman kohtalonsa määrittävä riippumaton toimija.³⁰Tämä näkökulma näkyy selvästi myös edellä olleessa otteessa sortokausiin johtaneesta kehityksestä.

90-lukua edustava *Ajasta aikaan* korostaa edeltäjänsä voimakkaammin Venäjällä tapahtunutta muutosta suhtautumisessa Suomea kohtaan:

“Ulkopoliittisten syiden ohella venäläisten asennemuutokseen vaikuttivat myös sisäpoliittiset tekijät. Sekä Suomessa että Venäjällä voimistui viime vuosisadan lopulla kansallisuusaate, mikä johti maiden välisiin erimielisyyksiin. Kun suomalaiset halusivat vahvistaa autonomiaansa, kiihkokansalliset panslavistit vaativat kaikkien vähemmistökansojen sulattamista Venäjään. Panslavistien lopullisena tavoitteena oli yhtenäinen venäläinen imperiumi, jossa olisi vain yksi kieli, kulttuuri ja uskonto ja jota hallitsisi itsevaltiainen keisari. Asennemuutos näkyi aluksi venäläisten sanomalehtien hyökkäilyinä autonomiaa vastaan. Lehdissä väitettiin, ettei Suomi ollut koskaan autonomiaa saanutkaan, vaan se oli osa keisarikunnan reuna-aluetta, jonka venäläiset olivat sodalla valloittaneet ja liittäneet maakuntana Venäjään.”³¹

Panslavistien ajatusmaailmaa ja tavoitteita kuvataan *Ajasta aikaan* -oppikirjassa paljon edeltäjänsä *Lukion historiaa* tarkemmin. Jälkimmäisessä venäläistämistoimien tärkein moottori on sekä Suomesta että Venäjältä riippumaton ulkopoliittisen ilmapiirin kehitys, vaikka tekstissä lyhyesti mainitaankin “nationalististen piirien vaikutusvallan kasvusta”.³² Painotuseroista johtuen *Ajasta aikaan* -kirjasta välittyy kuva, jossa sympatia suomalaisia kohtaan on suurta. Suomalaiset ovat tarinan tässä versiossa selkeämmin uhri ja viaton kärsijä.

Vuoden 2006 *Forum III: Suomen historian käännekohtia* eroaa molemmista aiemmista oppikirjoista paitsi asemoitumisen, myös koko lähestymistavan osalta. Tarinan tärkein elementti on historiallinen empatia, jonka kautta sekä suomalaisten että venäläisten tunteita välitetään lukijalle. Aiemmissä oppikirjoissa tarina liikkuu etäisemmäksi jäävän valtakunnan politiikan tasolla, kun taas nyt teksti tekee ymmärrettäväksi konkreettisten väestöryhmien ajattelua:

“Venäläisten oli erittäin hankala saada Suomessa kansalaisoikeuksia, ja ilman niitä ei ollut oikeutta päästä virkoihin tai harjoittaa liiketoimintaa. Suomalaisilla oli sen sijaan valtakunnassa paljon oikeuksia, esimerkiksi Venäjän armeijassa oli tuhansia suomalaisia upseereita. Suomessa vierailleita venäläisiä ärsyttivät suomalaisten erioikeudet. Suomella oli tulliraja Venäjää vastaan, maassa ei voinut

³⁰ Ahonen, 2017, s. 74–75

³¹ Rosendahl & Saija, 1995, s. 50

³² Ahonen ym., 1980, s. 63

maksaa ruplilla, postikortteihin piti ostaa suomalaiset postimerkit, ja suomalaiset osasivat huonosti venäjän kieltä.”³³

Molempien osapuolten ajatusmaailman avaamisen lisäksi *Forum* ikään kuin siirtää itsensä tapahtumien ulkopuoliseksi tahoksi tarkastellen sitä historiapolitiittisen linssin läpi:

“Venäjän näkökulmasta venäläistämistoimet olivat yhtenäistämispolitiikkaa. Koska Venäjä oli jo pitkään pyrkinyt yhtenäistämään lainsäädäntöä, eivät kaikki nykytutkijat pidä helmikuun manifestin määräyksiä niin merkittävänä kuin niitä on perinteisesti pidetty. Helmikuun manifesti voidaankin nähdä vain aikaisempia lakeja täsmentäneenä ja koonneena julistuksena.”³⁴

Kirjan otteesta käy ilmi tulkintojen historiapolitiittinen ulottuvuus, jossa ne voidaan valjastaa halutun narratiivin tukemiseen. Venäläistämistoimien vastustaminen ja suomalaisten kokema kollektiivinen vääryys ovat aina olleet tärkeä osa pienen kansan selviytymistarinan narratiivia. Tämä esimerkki tekee kuitenkin asian suhteen poikkeuksen, sillä siinä kyseenalaistetaan venäläistämistoimien erityisluonne nimenomaan Suomea vastaan kohdistettuna toimenpiteenä. Tässä näkökulmassa Suomea koskeneista muutoksista ei voida puhua sortona, vaan kyse on loogisesta jatkumosta osana Venäjän pitempiaikaista kehityskulkua.

Tavat, joilla Suomen sisällissotaa käsitellään eroavat toisistaan kirjasarjojen välillä. Muutos noudattelee oppikirjoja laajemminkin kuvaavaa kehitystä, jossa teksti muuttuu vaikeammin hahmotettavasta valtakunnan tason politiikan seuraamisesta kohti tavallisten kansalaisten ajattelun ja tunteiden sanoittamista. *Lukion historia* nousee kirjoista selkeimmin esiin sen muista poikkeavien piirteiden vuoksi. Kuten tässä tutkielmassa on jo aiemmin tuotu esiin, *Lukion historia* kertoo sisällissodasta hyvin eri tavalla kuin talvi- ja jatkosodasta. Jälkimmäisissä tapahtumissa varsinaisten taisteluiden kuvaaminen on niukkaa ja teksti keskittyy enemmän Suomen ja Neuvostoliiton valtiojohdon toimiin. Tätä vertailukohtaa vasten sisällissodan taisteluita ja rintamalinjojen muutoksia käydään huomattavasti tarkemmin läpi. Sisällissodasta käytettävät eri nimitykset ovat perinteisesti olleet oppikirjojen tärkein esimerkki historiapolitiikasta, mutta tämä mahdollisuus jätetään kirjassa täysin käyttämättä. *Lukion historia* puhuu ainoastaan kansalaissodasta, eikä kirjassa mainita mitään siitä, että osapuolet käyttivät sodasta eri nimiä, jotka heijastivat heidän näkemystään sodan perimmäisestä olemuksesta.

Tulkintojen moninaisuuden lisääntyminen näkyy *Ajasta aikaan* -kirjassa tavassa käsitellä sisällissotaa uudella tavalla, jossa tarkan sotatapahtumien kulun kartoituksen sijaan tunteisiin

³³ Kohi, Palo, Päivärinta & Vihervä, 2006, s. 43

³⁴ Kohi ym., 2006, s. 43

ja järkeilyyn, joilla väkivaltaa oikeutettiin rintamalinjojen molemmin puolin. Valkoisille kyse oli vapaussodasta, jossa ainakin aluksi taisteltiin Suomessa olevia venäläissotilaita vastaan. Jumalan ohjaamana pyhässä sodassa voitiin oikeuttaa myös suomalaisten tappaminen, koska punaisten voiton myötä Suomi olisi luisunut jälleen Venäjän vallan alle. Punaisille kyse oli täysin erilaisen viitekehyksen tapahtumista, puolustautumisesta porvaristoa vastaan, ei niinkään suhteesta Venäjään. Heille pyhä jumalan oikeuttama taistelu oli yhteiskuntaluokkien kamppailu tasa-arvon puolesta, eliitin aineellista epäoikeudenmukaisuutta vastaan.³⁵

Forum painottaa oppikirjoista eniten sisällissodan katkerien kokemusten ja muistojen vaikutusta kansan yhtenäisyydelle. Tämä käy ilmi jo kappaleen otsikosta: “Sisällissota - kansakunnan haava”³⁶ Varsinainen teksti kärsii kuitenkin siitä, että se ei edes yritä selittää valkoisten motiiveja ja sitä miksi he kokivat punaisten valtaannousun niin suureksi uhaksi, että sen vuoksi oltiin valmiita tappamaan. Molemminpuolisten motiivien selvittämisen puuttuminen on mielenkiintoista, sillä 90-luvulla julkaistu *Ajasta aikaan* kertoo sisällissodasta ja sen syistä myös valkoisen puolen näkökulmasta. Toisin sanoen *Forum*in yksipuolisuutta ei voida siis selittää “suometumisella” tai muulla itsesensuurilla, koska sisällissodan historiapolitiittinen merkitys ulko- ja sisäpolitiikan kannalta on laskenut jatkuvasti. Toisaalta *Forum*in katsausta sisällissotaan voidaan pitää siinä mielessä edistyksellisimpänä, että siinä perehdytään kattavasti sodasta käyttävien nimitysten historiapolitiittiseen ulottuvuuteen.

Käytännössä ainoa merkittävä ero vanhemman ja uudemman *Forum*in välillä on näkemys Saksan roolista valkoisten tukena. *Forum III: Suomen historian käännekohtia* toteaa Saksan olleen kiinnostuneen Suomesta sotilaallisesti, sillä se uskoi pystyvänsä luomaan Suomesta tukialueen Venäjää vastaan.³⁷ Uudempi oppikirja *Forum III: Itsenäisen Suomen historia* ei sen sijaan enää ole niin vakuuttunut siitä, mikä Saksan todellinen motiivi oli:

”Historiantutkijat ovat pohtineet, miksi Saksa halusi auttaa valkoisia. Alussa lienee vaikuttanut meneillään ollut sota bolševikkeja vastaan. Ilmeisesti Saksalla oli Suomen kohdalla lähinnä taloudellisia motiiveja. Se kävi yhä sotaa länsivaltoja vastaan ja halusi ympärysvaltojen merisaarron vastapainoksi turvata raaka-aineiden saamisen mantereella.”³⁸

Ajasta aikaan tuo Lukion historiaa voimakkaammin esiin suomalaisten jakautumisen erilaisiin ryhmittymiin, joiden tavoitteet Suomen tulevaisuuden suhteen eroavat voimakkaastikin toisistaan.

³⁵ Rosendahl & Saija, 1995, s. 84

³⁶ Kohi ym., 2006, s. 56

³⁷ Kohi ym., 2006, s. 60

³⁸ Kohi, Palo, Päivärinta & Vihervä, 2017, s. 58

Epämiellyttävätkin poliittiset motiivit pystytään kertomaan aiempaa avoimemmin, jolloin myös Suomen puhdas imago kokee säröjä. Tämä näkyy esimerkiksi Suomen ulkopoliitiikan alkuvaiheiden kuvauksissa:

”Itsenäistyttyään Suomi yritti valloittaa suomensukuisten heimokansojen asuttaman Itä-Karjalan. Yritystä perusteltiin taloudellisilla, puolustuksellisilla ja kansallisilla syillä. Itä-Karjalan suuret luonnonrikkaudet houkuttelivat suomalaisia ainakin yhtä paljon kuin halu saada kolmen kannaksen turvallinen raja Neuvosto-Venäjästä vastaan.”³⁹

Itä-Karjalan valloitusretkien motiivi ei siis enää ollutkaan ainoastaan erotetun kansan liittäminen takaisin yhteen, vaan kyse oli myös puhtaasta taloudellisen edun tavoittelusta, jota ei aikaisemmassa kirjassa mainita.

Yhteenvedon voidaan todeta, että etenkin sortovuosien narratiivit oppikirjoissa vaikuttavat mukautuvan ulkopoliittisen hengen mukaisesti. 1980-luvun Suomessa Neuvostoliiton ja Suomen ystävyyttä korostanut ulkopoliitiikan strategia heijastuu ajan kertomukseen sortovuosista siten, että 1800-luvun lopulla käynnistynyt kehityskulku oli seurausta Venäjän saamasta epäreilusta kohtelusta, ei venäläisten muuttuneesta suhtautumisesta Suomeen. Idänsuhteiden merkityksen laskettua tarinasta tuli jälleen yksinkertaisempi: Suomi on uhri ja Venäjä epäreilu oikeuksien rikkoja.

Historiallisen empatian ja ns. matalan katseen historian nousu 2000- ja 2010-luvun oppikirjoissa tekee kuitenkin sortovuosien narratiivista monipuolisemman, koska yksilötasolta käsin tarkasteltuna Venäjän toiminta vaikuttaa loogisemmalta. Venäläisten asema autonomian ajan Suomessa eräänlaisina kakkosluokan kansalaisina vertautuu tietyiltä osin esimerkiksi aika ajoin pinnalle nousevaan keskusteluun Ahvenanmaan erityisasemasta sekä sen tuomista kustannuksista ja se tekee Venäjän näkökulmasta helpommin ymmärrettävän.

Suomalaisen historianopetuksen ominaispiirteitä pohtivassa teoksessa *Ajan merkit: historian käyttö ja opetus* Jukka Rantala ja Sirkka Ahonen kirjoittavat, että sisällissodan osapuolten moraalisen asetelman muutos punaisista isänmaan pettureista valkoisten hirmutekijöiden uhreiksi on seurausta Väinö Linnan romaani-trilogiasta *Täällä Pohjantähden alla*. Se muutti 1960-luvulta lähtien pysyvästi myös historian kouluopetusta ja oppikirjoja, joissa ”valkoinen totuus” korvautui molempien osapuolten näkemysten esittämisellä.⁴⁰

³⁹ Rosendahl & Saija, 1995, s. 98

⁴⁰ Ahonen & Rantala, 2015, s. 44

Tämän tutkielman lähdeaineiston osalta Ahosen ja Rantalan luonnehdinta pätee melko hyvin etenkin Ajasta aikaan osalta, jossa aikalaisten ajatusmaailmaan perehdytään muita syvällisemmin. Suomalaisten kahtijakoisuus näkyy kaikissa oppikirjoissa hyvin konkreettisella tavalla kuvien ja tekstin asetelun osalta. Kuvissa punaisten ja valkoisten sotilaat ovat aina esitettynä rinnakkain ja itse tekstissä toistuu välillä jopa hieman orjallisesti täsmällinen punaisten ja valkoisten puheenvuorojen vuorottelu.

Sisällissodan osalta mielenkiintoista on se, kuinka suuresti etenkin 80-luvun *Lukion historia* ja 90-luvun *Ajasta aikaan* lähestymistavoiltaan eroavat. *Lukion historia* vaikuttaa nykylukijasta kolkolta ja etäiseltä, koska taisteluihin ja sotastrategiaan keskittyvä kerronta ikään kuin peittää alleen sen, mikä sai suomalaiset vihaamaan toisiaan niin syvästi.

3. Talvisota

Suomalaisten suosikkiaiheen, talvisodan merkitys kansallisen identiteetin selkärankana on kiistaton. Talvisodan selviytymistarinaa pidetään Suomessa sisun ilmentymänä ja talvisodan ja sisun pyhä liitto voi tänä päivänäkin hyvin, vaikka monista muista nationalistisista historian tulkinnoista osana kansakunnan rakentamista onkin luovuttu. Talvisodan lopputulos vaati valtavia uhrauksia, eikä tarkoitus olekaan vähätellä sen merkitystä. Sen sijaan tämän tutkimuksen osana kiinnostavaa on se, miten ylpeys talvisodasta on kestänyt oppikirjoissa ulkopolitiikan luoman paineen, joka Neuvostoliiton suunnalta on ollut välillä hyvinkin voimakasta. Samanlaisia kysymyksiä voidaan esittää myös jatkosodasta, vaikka sen merkitys kansalliselle identiteetille onkin hieman erilainen. Missä määrin oppikirjoissa podetaan syyllisyyttä hyökkäyssodan aloittamisesta tai onko sotaveteraanien häpeällinen kohtelu sodan jälkeen tunnustettu?

Vuonna 1980 julkaistu *Lukion historia* on hyvin mielenkiintoinen teos, kun sitä ei tarkastella pelkästään oppikirjana, vaan sen merkitys ymmärretään laajemmin aikansa kansallisen tarinan rakentajana. Kansallisessa tarinassa sotien merkitys on luonnollisesti suuri, sillä niissä ratkaistiin konkreettisesti se, onko suomalaisella kansallisvaltiolla ylipäätään tulevaisuutta. Kansallisen kertomuksen näkökulmasta sisällissota on talvisotaa vaikeampaa sovittaa yhtenäisen kansakunnan narratiiviin ja siksi onkin ymmärrettävää, että lähestymistavat aihepiirien käsittelyssä ovat erilaiset. Tästä huolimatta on mielenkiintoista, kuinka se mistä kirjassa puhutaan ja toisaalta jätetään puhumatta paljastaa ristiriidan siinä mitä pidetään oleellisena.

Talvi- ja jatkosodan varsinaiset sotatapahtumat sivuutetaan *Lukion historia* -oppikirjassa lähes kokonaan, mikä tunnustetaan myös esipuheessa. ”Itsenäisyyden ajan sotien (1918 ja 1939–44) kuvauksessa on päähuomio kiinnitetty sotien poliittis- yhteiskunnalliseen puoleen, jolloin varsinaisten sotatapahtumien selvittely jää oppituntien varaan.”⁴¹ Sotien poliittiseen ja yhteiskunnalliseen puoleen keskittyminen voidaan toki perustella historian opetuksen didaktiikkaan pohjautuvalla tietoisella valinnalla, mutta väistämättä lukijan mieleen nousee myös epäilyksiä muunlaisten perusteiden olemassaolosta. Pyrkimys esiintymään puolueettomana etupiirijakojen ulkopuolisena kansakuntana olisi saattanut kokea kolauksen, mikäli itsesensuurin merkkejä olisi ollut havaittavissa sotatapahtumien kuvauksissa. Siirtämällä tämä aines opettajan vastuulle, ei suomettuminen pysty tahrimaan sotaveteraanien muistoa sensuurin keinoin. Oppikirjassa vallitseekin mielenkiintoinen kontrasti sisällissodan sekä talvi- ja jatkosodan välillä. Sisällissodan taistelut, rintamalinjojen muodostuminen ja sodan aluepoliittinen elementti ovat koko ajan kertomuksen ytimessä, kun taas lähestymistapa myöhemmissä sodissa on erilainen. Miksi itse taistelut ovat merkityksellisiä kansalaissodassa, mutta eivät enää sen jälkeen?

Itseasiassa *Lukion historian* rakentamassa kansakunnan narratiivissa perinteisesti keskeiset sotien koettelemukset näyttelevät sivuroolia. Tässä tarinassa tärkeämpää on Suomen sotien jälkeinen puolueettomuuspolitiikka, jota esitellään kirjan esipuheessa seuraavasti: ”Suomen ulkopoliittikan esittelyssä korostuvat väistämättä idänpolitiikan yksityiskohdat ja erityistä huomiota kiinnitetään Paasikivi-Kekkonen ulkopoliittisen linjan muotoutumiseen ja tämän politiikan aikaansaannoksiin.”⁴² Kansallisen itsetunnon kannalta on elintärkeää, että jokaisella kansakunnalla on jokin ylpeyden aihe. Oheinen lainaus kuvaa osuvasti sitä, minkä pohjalle ylpeys kansallisen identiteetin rakentajana *Lukion historia* kirjasarjassa rakentuu. Jo pitkään kansallisylpeys on kulminoitunut itsenäisyyspäivän vakavamielisiin rituaaleihin, joissa ihailaan rintamamiesten ja lottien uhrauksia itsenäisyytemme puolesta. Tästä nykyperinteestä poiketen *Lukion historiassa* ylpeys ei rakennu tämän David vastaan Goljat -asetelman pohjalle, vaan ylpeyden aiheena on pienen itsenäisen maan selviytyminen kylmän sodan vaikeimpien vaiheiden läpi joutumatta osaksi aseellista konfliktia.

Lukion historia esittää etenkin talvisodan ja YYA-ajan politiikasta useita sellaisia tulkintoja, jotka näyttävät kummallisilta, jos ajallinen konteksti jätetään huomioimatta. Talvisodan syyttymisestä kirjassa todetaan seuraavasti: ”Suomi ei siis onnistunut välttämään sotaa. Neuvostoliiton tarkoitusperät oli tulkittu osittain väärin.” Puhuminen epäonnistuneesta sodan välttämisestä

⁴¹ Ahonen ym., 1980, s. 8

⁴² Ahonen ym., 1980, s. 8

vähättelee Neuvostoliiton roolia aggressiivisena hyökkääjänä. Se antaa lukijalle käsityksen, jossa Suomi ja Neuvostoliitto olivat tasavertaisia neuvottelukumppaneita ja sodan syttyminen osittain Suomen jääräpäisen joustamattomuuden syytä. Puhuminen tarkoituksena väärintulkittamisesta korostaa kirjan jälkiviisasta otetta, jossa sodan välttäminen ja alueellisen suvereniteetin säilyttäminen nähdään todellisena vaihtoehtona Suomelle. Myös Sirkka Ahonen kiinnittää huomiota siihen, kuinka kirjassa talvisodan syttymisen perimmäinen syy vaikuttaa olevan Suomen kyvyttömyys ymmärtää Neuvostoliiton vaatimusten syitä. Lisäksi hän nostaa esiin myös sen, kuinka *Lukion historia* syyttää suomalaisia epäluuloisesta suhtautumisesta Neuvostoliittoon sodan jälkeen.⁴³ Sodan syttymisen syytä Neuvostoliiton näkökulmasta oppikirjassa kuvataan seuraavasti: ”Virallisen neuvostonäkemyksen mukaan sodan syynä oli ollut Suomen ärsyttävä käyttäytyminen, jota länsivallat olivat tukeneet.”⁴⁴

Toisaalta *Lukion historian* näkökulma Suomen jääräpäisyydestä saa tukea myös modernista historiantutkimuksesta, jonka voidaan ajatella olevan vapaampi Venäjän loukkaamisen pelosta. Markku Jokisipilä hämmästelee artikkelissaan sitä, kuinka sokeasti suomalaiset luottivat pystyvänsä välttämään sodan Neuvostoliiton koventuneesta äänenpainosta huolimatta. Neuvottelujen kariutuessa ulkoministeri Molotov totesi asian siirtyvän nyt sotilaiden ratkottavaksi, mikä herätti Suomen neuvottelijoissa kauhun sijaan helpotusta: he uskoivat Stalinin bluffin paljastuneen pelkäksi uhitteluksi ja paluu normaalioloihin voisi pian alkaa.⁴⁵ Jokisipilän mukaan Suomen luottamus omaan asemaansa juontaa juurensa autonomian aikaiseen laillisuusajatteluun, jonka mukaan suostumus epäoikeudenmukaisiin vaatimuksiin suistaisi Suomen kaltevalle pinnalle, joka lopulta vaarantaa itsenäisyyden. Tämän lisäksi Suomi luotti sitkeästi Ruotsin apuun kriisitilanteessa, eikä laajemman eurooppalaisen sodan syttymiseen uskottu.⁴⁶

Vuonna 1995 julkaistu *Ajasta aikaan: Suomen historian käännekohtia on Lukion historia* -sarjaan verrattuna selkeä askel kohti erilaista käsitystä historian opiskelun perusluonteesta. Ajasta aikaan tuo mukanaan pohdiskelevan historianfilosofisen otteen, jolle ei aiemmin ollut tilaa. Se myöntää edeltäjänsä avoimemmin tulkintojen moninaisuuden, eikä edes pyri antamaan tyhjentäviä vastauksia siihen, mikä oli oikein, mikä väärin. Ajallisen etäisyyden kasvaessa tulkinnat eivät ole enää yhtä hirttäytyneitä silloista politiikkaa tukevien narratiivien pönkittämiseen, jolloin historia

⁴³ Ahonen, 2017, s. 89

⁴⁴ Ahonen ym., 1980, s. 119

⁴⁵ Jokisipilä, 2010, s. 261

⁴⁶ Jokisipilä, 2010, s. 258

näyttäytyy enemmän tietoisien valintojen lopputulemana, kuin pakon sanelemana kansallisena selviytymistienä.

Muutos näkyy talvi- ja jatkosodan, sekä myöhemmin erityisesti sodan jälkeisen Suomen käsittelyssä. *Lukion historiassa* Mainilan laukauksia ei suoraan tuomita Neuvostoliiton lavastukseksi, vaan kirjassa todetaan ainoastaan Suomen kiistäneen ampumisen.⁴⁷ *Ajasta aikaan* sen sijaan ottaa rohkeammin tapahtumaan kantaa ja siirtää vastuun tapahtuneesta Neuvostoliiton harteille: ”Suomalaiset tutkivat tapahtuman ja osoittivat, ettei Suomella ollut tykkejä niin lähellä rajaa, että niillä olisi voinut ampua sen yli. Tutkimustuloksella ei kuitenkaan ollut merkitystä, sillä 28.11. Neuvostoliitto sanoi irti maiden välisen hyökkäämättömyyssopimuksen ja katkaisi seuraavana päivänä diplomaattisuhteet.”⁴⁸ Neuvostoliiton lakattua oli luonnollisesti sen kritisoiminenkin helpompaa. Oppikirjojen perusteella vaikuttaa siltä, että Neuvostoliiton perintö ei suoraan siirtynyt Venäjälle ja nimen lisäksi muuttui myös jotain olennaista poliittisessa ilmapiirissä.

Talvisodasta saa 90-luvun oppikirjan kautta hyvin erilaisen käsityksen aikaisempaan verrattuna. Mukana on tällä kertaa sellaisia elementtejä, joiden puuttumista aiemmin ei voida selittää pelkästään keskittymisenä sodan poliittis-yhteiskunnalliseen puoleen. Ylpeys talvisodan ihmeestä ei välity pelkästään torjuntavoittojen ja mottitaktiikan kautta, vaan se hallitsee talvisodan narratiivia laajemminkin. Tämä näkyy esimerkiksi otsikoinnissa, jossa *Ajasta aikaan* käyttää termiä ”Sataviisi kunnian päivää”.⁴⁹ Suomen poikkeuksellista urotyötä alleviivataan myös aiempaa vahvemmin korostamalla osapuolten voimasuhteiden epäsuhtaa: ”Rintamalla Neuvostoliitto keskitti Suomea vastaan lähes puoli miljoonaa miestä, joita vastaan Suomella oli asettaa vain noin 300 000 huomattavasti heikommin aseistettua sotilasta.”⁵⁰

Lukion historia ei tarjoa selityksiä sille, miksi Suomi onnistui torjumaan Neuvostoliiton ja säilyttämään itsenäisyyden, vaan se tyytyy kolkkoon tyyliinsä latelemaan kuivia yksityiskohtia hallituksen neuvotteluista ulkomaisen avun saamiseksi. *Ajasta aikaan* sen sijaan hehkuttaa estottomasti talvisodan hengen merkitystä lopputulosta selittävänä tekijänä: ”Se (Tolvajärven torjuntavoitto) antoi uskoa vihollisen lyömiseen muuallakin ja kohotti suomalaisten mielialoja kaikilla rintamilla. Suomi torjui yksin suurvallan massahyökkäykset ja tuotti sille lukuisia kirveleviä tappioita.”⁵¹ Myöskään kotirintaman merkitys ei jää kirjassa huomiotta:

⁴⁷ Ahonen ym., 1980, s. 117

⁴⁸ Rosendahl & Saija, 1995, s. 110

⁴⁹ Rosendahl & Saija, 1995, s. 110

⁵⁰ Rosendahl & Saija, 1995, s. 110

⁵¹ Rosendahl & Saija, 1995, s. 111

”Mottitaktiikan ohella suomalaisten menestystä selittää paljolti kansan yksimielisyys ja korkea taistelumoraali. Kuuluisa talvisodan henki ilmeni myös kotirintamalla. Esimerkiksi työnantajien ja työntekijöiden keskusjärjestöt (STK ja SAK) lopettivat keskinäiset riitansa ja solmivat ensi kerran yhteistyösopimuksen, nk. tammikuun kihlauksen, jolla ne aloittivat nykyaikaan saakka jatkuneiden neuvottelujen ajan.”⁵²

80-luvun *Lukion historiassa* ei sen sijaan mainita mitään sellaisista asioista, jotka eivät suoraan liity sotatapahtumiin tai ylimmän poliittisen johdon toimiin.

Ahosen mukaan talvi- ja jatkosodan kuvaukset ovat 1990- ja 2000-lukujen oppikirjoissa toisaalta edellisiä vuosikymmeniä kriittisempiä, mutta samalla ne ovat saaneet takaisin kansallismielisen eetoksen.⁵³ Myös tämän tutkimuksen oppikirjojen perusteella Ahosen huomio tiivistää osuvasti tekstistä välittyvän hengen. YYA-ajan jälkeisissä oppikirjoissa ylpeys etenkin talvisodan koettelemuksista uskalletaan tuoda kansallismieltä kohottavasti esiin. Samalla kuitenkin Suomen ja Natsi-Saksan aseveljeyden todellista luonnetta, vanhan rajan ylittämisen järkevyyttä tai siirtoleirien eettisyyttä pystyttään arvioimaan kriittisesti erilaisia vaihtoehtoisia tulkintoja antaen. Teoksessa *The Cold War and the Politics of History* Ahonen esittää että, paluu Suomen sotahistoriassa David vastaan Goljat -narratiiviin henkilöityy selvästi Kekkonen seuraajaan Mauno Koivistoon. Kekkonen vältteli julkisissa puheissaan perinteisiä kansallismielisiä kielikuvia ja Kekkonen siirtyminen syrjään vapautti suomalaisten ajattelua siten, ettei kaikessa ensisijaisesti tarvinnut ottaa huomioon idänsuhteita.⁵⁴

*Forum*in luoma talvisodan narratiivi on hyvin samankaltainen edeltäjänsä *Ajasta aikaan* kanssa. Tarinan ydin on Suomen ja Neuvostoliiton voimasuhteissa vallinnut epäsuhta, mikä tekee Suomen selviytymisestä myyttisen ihmetarinan. Vuoden 2006 oppikirja *Forum III: Suomen historian käännekohtia* kuitenkin korostaa tutkimuksen neljästä oppikirjasta selvästi eniten nimenomaan Suomen ja suomalaisten sotilaiden poikkeuksellista sitkeyttä ja taitoa, mitkä mahdollistivat miehityksen torjumisen ylivoimaista vihollista vastaan. Kysymystä Mainilan laukauksista ei enää kierrellä vaan se todetaan suoraan Neuvostoliiton lavastukseksi: ”Näiden niin sanottujen Mainilan laukausten takana olivat Neuvostoliiton omat erikoisjoukot, ja tavoitteena oli lavastaa Suomi hyökkääjäksi.”⁵⁵

⁵² Rosendahl & Saija, 1995, s. 112

⁵³ Ahonen, 2017, s. 92

⁵⁴ Ahonen, 2008, s. 260

⁵⁵ Kohi ym., 2006, s. 100

Talvisota nähdään myös eräänlaisena liimana, joka teki suomalaisista jälleen yhtenäisen kansan ja paransi sisällissodan jättämät arvet:

”Suomessa oli harjoitettu itsenäistymisen jälkeen eheyttämispoliittikkaa, mikä oli parantanut erityisesti työläisten asemaa. Kansalaisten elintaso oli noussut, ja työläisilläkin oli puolustettavaa. He osallistuivatkin aktiivisesti sotaponnisteluihin. Talvisodan aikana kansan yhtenäisyyttä pyrittiin edelleen korostamaan. Työntaja- ja työntekijäjärjestöt solmivat vuonna 1940 niin sanotun tammikuun kihlauksen. Siinä sovittiin erimielisyyksistä, ja työnantajat tunnustivat työntekijät tasapuolisiksi neuvottelukumppaneiksi. Tämä sopimus oli osaltaan luomassa talvisodan henkeä, samoin kuin suomalaisten periksiantamattomuus.”⁵⁶

Vaikka talvisodan henki onkin puhtaasti suomalainen käsite, on vastaavan kaltaisen narratiivin hyödyntäminen universaali ilmiö. Teoksessa *Voices of Collective Remembering* kansakuntien kollektiivista muistia analysoinut tutkija James Wertsch kirjoittaa, että esimerkiksi Venäjä käyttää yhä menestyksekkäästi toistuvaa narratiivia missä kriisit syntyvät, kun ulkoinen taho uhkaa rauhassa elävää kansaa. Kriisien yksityiskohdat vaihtelevat mutta tarinan neljään osaan jakautuva perusrakenne noudattaa aina seuraavaa kaavaa: 1. Venäjän kansa elää rauhassa. 2. Ulkopuolinen taho uhkaa aggressiollaan Venäjää. 3. Seuraa kärsimystä ja kriisi. 4. Sankarillinen kansa kukistaa ulkoisen uhan yhdessä ja ilman ulkopuolista apua.⁵⁷ Kun Venäjän tilalle vaihtaa Suomen, kuvaa se erittäin osuvasti talvisodan narratiivia.

Myöhempi *Forum III: Itsenäisen Suomen historia* ei eroa aiemmasta oppikirjasta kovin radikaalisti, mutta tekstiin lisätyn neuvostonäkökulman vuoksi se ei vaikuta nostattavan kansallista hurmoshenkeä yhtä voimakkaasti. Suomessa sekä sotilaat että valtiojohto taistelivat yhteisen päämäärän puolesta mutta Neuvostoliitossa tilanne oli tyystin toinen. Tavallinen rivisotilas ei taistellut rintamalla aatteen palosta vaan pelosta ja pakotettuna:

”Armeijoilla oli erilainen taistelumoraali. Puna-armeijan rivisotilailla oli valtion syöttämästä suomalaisvastaisesta propagandasta huolimatta huono taistelumoraali, ja rintamakarkuruutta oli paljon. Punaupseerit pelkäsivät päätöksentekoa. Stalin oli tapattanut 1930-luvun puhdistuksissa tuhansia kokeneita tsarin ajan upseereita. Tilalle oli tullut nuoria ja kokemattomia upseereita, joiden toimintaa valvoivat poliittiset komissaarit.”⁵⁸

Vuoden 2015 Opetussuunnitelman perusteissa historian opetuksessa korostettu historiapolitiikan merkitys ei jää pelkäksi abstraktiksi sanahelinäksi, vaan sen huomioon ottamisessa on uusimassa

⁵⁶ Kohi ym., 2006, s. 102–103

⁵⁷ Wertsch, 2002, s. 93

⁵⁸ Kohi ym., 2017, s. 102

Forumissa onnistuttu myös käytännön tasolla. Kirjassa puhutaan paljon talvisodan merkityksestä suomalaisille, sekä tämän valjastamisesta historiapolitiikan käyttöön:

”Talvisodalla on yhä suuri merkitys suomalaisille. Sitä muistellaan itsenäisyyspäivin, koska sodalla on sankarillinen maine ja se korostaa suomalaista kansallishenkeä. Usein puhutaan 105:stä kunnian päivästä. Poliitikot vetoavat mielellään talvisodan henkeen yrittäessään saada kansalaiset hyväksymään esimerkiksi vaikeat säästöpäätökset tai työehtojen heikennykset. Poliitikot tekevät historiapolitiikkaa käyttäessään talvisodan henkeä omiin tarkoituksiinsa.”⁵⁹

Tutkija Eeva Rinteen mukaan oppikirjat rakentavat suomalaista historiakertomusta kahden toisiinsa yhdistyvän kontekstin kautta. Ensinnäkin Suomen historiaa määritellään suhteessa epäilyttävään ja pelottavaan itänaapuriin. Tämän lisäksi historiankertomuksen keskiössä on jatkuvasti itsenäisyys ja sen menettämisen pelko, josta seuraava taistelu onkin yksi tärkeimmistä osista Suomen kansallista kertomusta.⁶⁰ Rinteen havainnot pätevät myös tämän tutkimuksen oppikirjoihin, jotka edustavat suhteellisen laajaa ajallista jaksoa, jonka aikana historian opetus on muuttunut paljon. Muutos ei kuitenkaan ole tapahtunut varsinaisesti siinä, minkä avulla suomalaista historiakertomusta rakennetaan. Erilaisten uusien näkökulmien mukaantulo ja aiemmin vakiintuneiden tulkintojen kyseenalaistaminen on sen sijaan lisännyt tarvetta opiskelijan kyvylle muodostaa itse omat perustellut mielipiteensä.

Aiempaa kriittisempi ote vuoden 2017 *Forumissa* koskee myös myyttisiä piirteitä saanutta talvisodan henkeä. Se toki käsitetään yhä täysin todellisena ilmiönä mutta oppikirja esittää, että valtiovallan harjoittaman propagandan vuoksi talvisodan henki on romantisoitu varsin voimakkaasti etenkin sodan jälkeen.⁶¹ Puhetta nimenomaan suomalaisesta propagandasta ei muissa oppikirjoissa ole ja positiivisen latauksen saavan talvisodan ja negatiivisesti ladatun propagandan yhteenliitto saattaa jopa yllättää opiskelijan. Propagandaa harjoittavatkin siis kaikki, eivät ainoastaan ”pahikset”. Yksikään oppikirjoista ei kiellä talvisodan hengen olemassaoloa, mutta niistä usein huomauttaa sen tarkoittaneen ihmisille hyvin erilaisia asioita:

”Joku halusi puolustaa omaa uskontoaan ja demokraattista yhteiskuntajärjestelmää. Joku toinen sai hurmohengen päälle ajalle tyypillisestä isänmaallisuudesta ja oikeistolaisesta, lähihistoriasta kummunneesta ”ryssävihasta”. Kolmas taisteli itsesuojeluvaiston ajamana ja pakosta, sillä rintamalle

⁵⁹ Kohi ym., 2017, s. 106

⁶⁰ Rinne, 2019, s. 193–194

⁶¹ Kohi ym., 2017, s. 106

lähdöstä ei voinut kieltäytyä tai muuten joutui sota-oikeuteen. Oli myös niitäkin, jotka eivät olisi halunneet taistella, ja sodan alussa tapahtui keskimääräistä enemmän itsemurhia.”⁶²

Suomettumisen jättämä leima on *Lukion historiassa* suuri, joskin ymmärrettävä. Talvi- ja jatkosota ovat oppikirjassa eräänlainen sokea piste, joista puhutaan lyhyesti ja syyllisyyden tunteen vaivaamana. Nykylukijalle kummallisinta oppikirjassa ei kuitenkaan todennäköisesti ole itse tarina, vaan sen puute. Suomalaisen historiakulttuurin kiistattomana kivijalkana toimivat kaksi suurta sotaa ovatkin täysin sivuroolissa.

Talvisodan narratiiveissa on selvästi havaittavissa aiemmin esitelty Ahosen kuvailema kansallismielinen käänne 1990-luvulla ja 2000-luvun alussa. *Ajasta aikaan* sekä vuoden 2006 *Forum* korostavat kuvauksissaan sellaisia asioita, joita ikään kuin mukava kuulla. Talvisota on myyttinen kaikkia todennäköisyyksiä uhmannut ihmetarina.

Sodan historiapolitiittisen elementin mukaantulo uudemmassa *Forumissa* luo oppikirjasta vaikutelman, jossa se ikään kuin pitää kohderyhmäänsä aiempaa kypsempänä. Sodan perinteiset ylpeyden aiheet säilyvät tarinan keskeisenä osana, mutta lukijalle tehdään näkyväksi myös talvisodan poikkeuksellinen voima suomalaisessa historiakulttuurissa ja siitä seuraavat lieveilmiöt.

4. Sotien välinen aika

Kuvaukset välirauhan jälkeisistä tunnelmista Suomessa noudattelevat kirjasarjojen tyypillisiä eroja. Oppikirjojen rakentamat narratiivit ja niiden eroavaisuudet perustuvat pääosin kahteen elementtiin: kansalaisten ajattelun kuvailun määrään sekä siihen, mitä on jätetty kertomatta. Oppikirjoja vertaillen käy ilmi, että 1980-luvun *Lukion historia* suhtautuu muita vähemmän empaattisesti Suomen toimintaan välirauhan jälkeen. Opiskelijan voi kuitenkin olla vaikea tätä hahmottaa, sillä tulkinta ei perustu juurikaan tekstiin sinänsä, vaan siihen mitä se jättää kertomatta. Kirjassa korostuu jälleen valtiotason politiikan seuranta, kun taas etenkin 2000-luvulla tapahtunut käänne keskittyy enemmän tavalliseen väestöön historiallisen empatian kautta. Tästä syystä *Lukion historia* saattaa vaikuttaa lukijasta kuivalta mutta neutraalilta, koska se lähinnä raportoi Suomen ja Neuvostoliiton välisessä politiikassa tapahtuneita asioita antamatta niille laajempaa kontekstia. Kirjassa suhtaudutaan kuitenkin Suomeen ymmärtäväisesti siinä mielessä, että se korostaa Suomen

⁶² Kohi ym., 2017, s. 106

käyneen läpi kaikki mahdolliset vaihtoehdot, ennen kuin valinta Saksan kanssa lähentymisestä tehtiin. Varsinaista ajopuuteoriaa se ei lähde tukemaan, mutta kirjassa todetaan kuitenkin suurvaltapolitiikan vaikuttaneen keskeisesti Suomen mahdollisuuksiin löytää ulkopoliittista turvaa:

”Suomen asemaan eniten 1940-luvulla vaikuttaneet suurpoliittiset tapahtumat olivat Saksan vahvistuminen ja erityisesti sen keväällä suorittama Tanskan ja Norjan miehitys sekä Baltian maiden liittäminen Neuvostoliittoon kesällä. Suomen kauppasuhteet länteen katkesivat melkein kokonaan eikä siltä suunnalta ollut enää toiveita saada poliittista tukea. Varsinainen valinta oli tehtävä Ruotsin, Saksan ja Neuvostoliiton välillä. Neuvostoliitto torjui jyrkästi Suomen liittohankkeet Ruotsin kanssa.”⁶³

Tekstistä saattaa myös saada sellaisen käsityksen, että poliitikkojen ja kansan suhtautuminen Neuvostoliittoon erosi suuresti toisistaan:

”Suomen hallituksen epäluulo itäistä naapuria kohtaan näkyi kielteisenä suhtautumisena talvisodan jälkeen perustetun Suomen ja Neuvostoliiton ystävyysseuran toimintaan. Epäluuloja aiheutti erityisesti se, että Baltian maiden miehitystä edelsi vastaavan kaltainen toiminta. Ystävyysseura lakkautettiin Helsingin raastuvanoikeuden päätöksellä vuoden 1940 lopussa.”⁶⁴

Sanamuodoista käy ilmi, että epäluuloista suhtautumista harrasti nimenomaan hallitus, vaikkakin sen toimintaa kuitenkin rationalisoidaan vertaamalla Suomen tilannetta Baltiasta saatuihin varoittaviin esimerkkeihin.

15 vuotta myöhemässä oppikirjassa katkeruus Neuvostoliittoa kohtaan talvisodan jäljiltä oli Suomessa selvästi kollektiivisempi kokemus. *Ajasta aikaan* ei erittele kansaa ja poliittista johtoa, vaan puhuu Suomesta ja suomalaisista yhtenä kokonaisuutena. Aiemmassa oppikirjassa ei spekuloida Neuvostoliiton tavoitteita talvisodassa, mutta tässä sodan jälkeen jatkunutta pelkoa perustellaan Neuvostoliiton aikeilla:

”Talvisodan lopputulos synnytti katkeruutta Suomessa ja tyytymättömyyttä Neuvostoliitossa. Sodan jälkeen Suomessa uskottiin entistä enemmän, että Neuvostoliiton tavoitteena oli ollut koko Suomen valtaaminen. Rauhanehtojen tarkastelu vahvisti tuota käsitystä, ja sai monet uskomaan, että Neuvostoliitto aikoi sopivan tilaisuuden tullen yrittää Suomen valloitusta uudelleen.”⁶⁵

Katkeruus ei kohdistu oppikirjassa ainoastaan itänaapuriin, vaan myös länteen, jolla ei tosipaikan tullen ollut tarjota kuin sympatiaa ja kauniita sanoja:

⁶³ Ahonen ym., 1980, s. 120

⁶⁴ Ahonen ym., 1980, s. 120

⁶⁵ Rosendahl & Saija, 1995, s. 116

”Talvisota oli osoittanut, että Suomi oli ulkopoliittisesti eristetty eikä pystyisi kauan yksinään torjumaan Neuvostoliiton hyökkäystä. Siksi Suomen hallitus ehdotti jo maaliskuussa 1940 muille Skandinavian maille yhteisen puolustusliiton perustamista. Ruotsi ja Norja olivatkin siihen aluksi halukkaita, mutta peruivat lupauksensa heti, kun Neuvostoliitto ilmoitti liiton olevan ristiriidassa Moskovan rauhansopimuksen kanssa. Toiveet pohjoismaisesta puolustusliitosta romahtivat lopullisesti huhtikuussa, kun saksalaiset miehittivät Tanskan ja Norjan.”⁶⁶

Tämän tutkimuksen alkuperäislähteiden pohjalta voidaankin todeta, että 80- ja 90-lukujen oppikirjoissa esiintyy enemmän kritiikkiä länsimaita kohtaan, joka sitten häviää 2000-luvulla, kun Suomi halusi nähdä itsensä aidosti eurooppalaisena kansakuntana. Ehkäpä länsimaista tulleen tuen puuttumisen korostamisen tarkoituksena on osittain myös heikentää suomettumiskritiikin tehoa, koska se saa näyttämään myös lähentymisen lännen kanssa huonona vaihtoehtona.

Vesa Vareksen mukaan keskustelua Suomen lähentymisestä Saksan kanssa vaivaa syvään iskostuneet virheelliset myytit, joiden avulla jatkosota ja valkoisten yhteistyö Saksan kanssa sisällissodassa on saatu näyttämään loogiselta jatkumolta. Mediassa 1920- ja 1930-luvuista puhutaan erityisen oikeistolaisena ja saksalaismielisenä aikana, vaikka tämä näkemys on osoitettu tutkimuksissa virheelliseksi ja Saksan ja Suomen suhteet itseasiassa olivat vuosien 1919–1940 aikana hyvinkin ongelmalliset. Vareksen mukaan ilmiössä on kyse siitä, että sotien jälkeen Suomessa oli tarve saada vahvistusta ulkopoliittikan uudelle suunnalle. Niputtamalla yhteen koko pitkä ajanjakso 20-luvulta alkaen saksalaismielisenä aikana, on sodan lopputulos tietäen helppo todeta Suomen tarvinneen muutosta ulkopoliittiseen linjaansa.⁶⁷

Valkoisen Suomen voiton jälkeisten vuosikymmenien hallitseva piirre on toki oikeistolaisuus, mutta kirjoissa painotetaan kuitenkin yleisen mielipiteen kääntymistä nopeasti esimerkiksi Lapuanliikettä vastaan, kun sen toiminta ylitti demokratian rajat: ”Lapuanliikkeen kukisti lopulta sama voima, mikä sitä aluksi piti pystyssä – yleinen mielipide. Kommunistien vastainen toiminta oli aluksi hyväksytty, mutta kansa ei halunnut luopua demokratiasta.”⁶⁸ Oppikirjojen osalta Vareksen mainitsemaa saksalaismielisyyden narratiivia ei kuitenkaan ole havaittavissa. Vaikka Suomen todetaan aktiivisesti ja tietoisesti valmistelleen hyökkäystä Neuvostoliittoon Saksan kanssa, jokainen oppikirja esittää liiton perustuneen puhtaasti käytännön hyötynäkökulmaan, eikä henkisen

⁶⁶ Rosendahl & Saija, 1995, s. 116

⁶⁷ Vares, 2010, s. 140

⁶⁸ Kohi ym., 2017, s. 91

tai ideologisen tason yhteyttä aseveljien välillä ollut koskaan olemassa: ”Suomi ja Saksa olivat liittolaisia, koska niillä oli yhteinen vihollinen: Neuvostoliitto.”⁶⁹

Vuoden 2006 ja 2017 *Forumit* eivät keskenään eroa juuri lainkaan, mutta ero 80- ja 90-lukujen oppikirjoihin on sen sijaan huomattava. Kirjoissa Neuvostoliitto määrää suoraan myös Suomen sisäpolitiikkaa, kun aiemmin puhuttiin Neuvostoliiton painostuksesta kuitenkin antaen ymmärtää Suomen itse tehneen lopulliset päätökset: ”Neuvostoliitto puuttui Suomen asioihin rauhan solmimisen jälkeen, mikä piti maiden välisen suhteen jännittyneenä. Se tulkitsi rauhansopimusta itselleen edullisesta näkökulmasta ja määräsi Suomen esimerkiksi luovuttamaan Enson teollisuusalueen.”⁷⁰ Hätkähdyttävien ero on kuitenkin siinä, mistä aiemmissa kirjoissa ei ole puhuttu lainkaan. Se saa ne näyttäytymään kokonaan uudenlaisessa valossa: ”Kesällä 1940 neuvostokoneet ampuivat Suomenlahdella alas Virosta lähteneen suomalaisen matkustajakone Kalevan saadakseen haltuunsa ranskalaista diplomaattipostia. Tilanteen kireyttä kuvasi se, että suomalaiset eivät uskaltaneet reagoida tapahtumaan ja virallisesti se ilmoitettiin onnettomuudeksi.”⁷¹

Sotien välinen aika Suomen historian kokonaiskuvassa on lyhyt, mutta silti merkittävä. Se, millä tavoin ajan tapahtumia kullakin aikakaudella selitetään, tukee loogisella tavalla valittua ulkopoliittista linjaa myös jatkossa. Ennen Neuvostoliiton hajoamista Suomen katse oli ymmärrettävästi kohti itää ja sen vuoksi kritiikkiä länttä kohtaan on helpompi esittää. Myöhemmin, kun tarve eurooppalaiselle identiteetille syntyi Suomessa, alkoi myös sotien aikana länsimaista tulleella sympatialla olla aiempaa suurempi merkitys.

5. Jatkosota

Jatkosota on talvisotaa selvästi suurempi haaste suomalaiselle historiankirjoitukselle, kun historiankirjoitusta tarkastellaan kansakunnan ja kansallisen identiteetin rakentamisen näkökulmasta. Näkemys talvisodan luonteesta ja syistä jaetaan käytännössä joka puolella maailmaa ja talvisota on helppo nostaa suomalaiseksi sankaritarinaksi. Jatkosodassa tilanne on toinen, vaikka suomalaisten sympatiat ymmärrettävästi vahvasti ovatkin sotaveteraanien puolella. Kuitenkin kaikesta huolimatta Suomi aloitti tällä kertaa hyökkäyssodan, joka sai ulkomailta täysin erilaisen

⁶⁹ Kohi ym., 2017, s. 121

⁷⁰ Kohi ym., 2006, s. 106

⁷¹ Kohi ym., 2006, s. 106

vastaanoton kuin talvisota. Jatkosodan moniulotteisuus näkyy myös käytännön tasolla oppikirjoissa, sillä tekstissä on paljon eroa myös aiemmin varsin identtisten *Forum* -oppikirjojen välillä.

Lukion historiassa koko toinen maailmansota Suomen näkökulmasta saa varsin vähän tilaa. Talvisota, välirauhan aika sekä jatkosota on tiivistetty kirjassa yhdeksi oppikirjakappaleeksi, mikä tuntuu varsin uskomattomalta, kun otetaan huomioon se, että kyseessä on Suomen historian merkittävimpiä tapahtumia. Tekstin lyhyys vaikuttaa väistämättä lukukokemukseen ja tämän tutkimuksen näkökulmasta myös narratiivien muodostumiseen.

Tekstistä on vaikea poimia retorisia keinoja tai muita yksityiskohtia, joiden avulla kappaleen keskeinen sanoma voitaisiin hahmottaa. Tekstissä jätetään mainitsematta paljon sellaisia asioita, joiden rooli myöhemmissä oppikirjoissa on puolestaan suuri mutta tekstin kokonaispituudesta johtuen on hankala arvioida, mikä on normaalia tiivistämistä, mikä taas tietoinen valinta. Nykylukijasta teksti saattaa tuntua varsin puuduttavalta, sillä jälleen kerran fokus on diplomaattisten neuvottelujen raportoinnissa ensin Saksan ja myöhemmin Neuvostoliiton kanssa. Tämän lisäksi tekstin toinen pääelementti on Suomen neuvottelustrategioiden kuvaaminen. Ehkäpä kappaleen ”mitäänsanomattomuus” osoittaa juuri sen, miten vaikeaa jatkosodasta oli puhua vielä 1980-luvun Suomessa Neuvostoliiton olemassaolon aikana. Jatkosotapuheen osalta Suomi oli ikään kuin ristitulesa. Jatkosotaan liittyi paljon epämiellyttäviä asioita ja lisäksi oli varottava myös ärsyttämästä Neuvostoliittoa. Ajan saatossa kasvanut suomalaisten sisäinen halu jatkosodan arvostukseen yhdistettynä ulkopoliittiseen paineeseen saa aikaan sen, että lopulta kirjassa ei sanota jatkosodasta juuri mitään.

Jatkosota aihepiirinä monipuolistuu *Ajasta aikaan* -oppikirjassa jonkin verran ja diplomatian rinnalla käsitellään laajemmin muun muassa sodan jälkilaskua, vaikka varsinainen historiapoliittinen käänne jatkosodan käsittelyn osalta tapahtuukin vasta 2010-luvulla. Se mitä Suomesta ja suomalaisista ulkomailla ajateltiin jatkosodan aikana näyttäytyy tekstissä tärkeänä, ja se näkyy monella eri tavalla. Saksan kanssa tehdyn liiton luonteen pohdinta ja sen erilaiset näkökulmat ovat pitkään olleet olennainen osa suomalaista historian kouluopetusta, mutta tämä kulma puuttuu kirjasta lähes kokonaan. Tämä on kirjan tekijöiltä mielenkiintoinen valinta, koska jo vuonna 1980 ilmestyneessä *Lukion historiassa* esitellään kuuluisa ajopuuteoria ja sen kumoaminen myöhemmin Saksan ja Suomen välisiä neuvotteluja valaisseiden arkistolähteiden pohjalta.⁷²

Teksti pyrkiikin vakuuttamaan lukijan siitä, että Neuvostoliittoa lukuun ottamatta muut liittoutuneet ja länsimaat ymmärsivät Suomen tilanteen ja roolin sodassa, vaikka Suomi olikin muodollisesti

⁷² Ahonen ym., 1980, s. 121–122

Saksan liittolainen ja siten saikin sodanjulistuksia liittoutuneiden taholta: ”Neuvostoliiton painostamana Iso-Britannia julisti Suomelle sodankin joulukuussa 1941. Yhdysvallat ei sen sijaan katkaissut edes diplomaattisuhteita, koska siellä arvostettiin suomalaisia hyvinä velanmaksajina ja talvisodan sankarikansana.”⁷³

Vuoden 2006 *Forum IV: Suomen historian käännekohtia* kertoo aiempia kirjoja laajemmin sodan kipupisteistä samalla kuitenkin säilyttäen ylpeyden Suomen itsenäisyyden säilymisestä. Kirjassa esitetään, että Suomelle oli tärkeää näyttäytyä Neuvostoliiton laajentumispyrkimysten uhrina myös jatkosodassa, vaikka varsinaisten sotatoimien osalta Suomi toimikin aloitteentekijänä:

”Suomessa haluttiin luoda sellaista mielikuvaa, että maa oli tahtomattaan joutunut sotaan suurvaltojen laajentumispyrkimysten vuoksi. Esimerkiksi Mannerheim oli toivonut, että suomalaisten hyökkäys voisi alkaa muutama päivä saksalaisten hyökkäyksen jälkeen. Suomessa vierailut korkea-arvoinen saksalainen upseeri totesi: *Suomalaiset haluavat antaa näin kansalle ja kansanedustajille vaikutelman, että tapahtumien kulku on vienyt heidät mukanaan.* Neuvostoliiton tekemien pommitusten jälkeen hallituksen oli helppo tulkita Suomen olevan jälleen sodassa. Virallisen kannan mukaan Suomi siis puolustautui ja kyseessä oli talvisodan jatkuminen eli jatkosota.”⁷⁴

Ulkomaille välittyvä suomikuva vaikuttaa olevan edelleen tärkeä osa suomalaisuutta. Tällä kertaa esiin nousee siinä tapahtuneet negatiiviset muutokset Yhdysvalloista tulleen kunnioituksen sijaan, mikä heijastaa oppikirjan aiempaa kriittistä otetta sodan varjopuolien osalta.

”Mannerheimin päiväkäskyn sisältö oli yllätys poliitikoille ja aiheutti ristiriitoja. Vetoaminen sisällissotaan ja puheet Suur-Suomesta eivät sopineet Suomen poliittiseen ilmapiiriin. Käsky heikensi ulkomailla Suomen kuvaa uhrina, ja Suomi menetti talvisodan aikana samaansa sympatiaa.”⁷⁵

Tekstistä huokuu eräänlainen tyytyväisyys siihen, että tappiosta huolimatta Suomen kohtalo ja kehitys pidemmällä aikavälillä oli varsin hyvä. Esimerkiksi Viron kohtalo oli surullisempi, vaikka se ei sotaan joutunutkaan ja sen vuoksi Suomen uhrauksia sodassa ei voi pitää turhana:

”Vaikka Suomi hävisi talvi- ja jatkosodan, se selvisi sodistaan kaiken kaikkiaan hyvin. Maata ei kertaakaan miehitetty, vaikka se oli kahdesti Neuvostoliiton tavoitteena. Euroopassa sotaan osallistuneiden maiden pääkaupungeista miehittämättä jäivät vain Lontoo, Moskova ja Helsinki. Lisäksi Suomessa säilyivät sotaa edeltänyt demokraattinen valtiojärjestelmä ja yhteiskunnan perusrakenteet.”⁷⁶

⁷³ Rosendahl & Saija, 1995, s. 120

⁷⁴ Kohi ym., 2006, s. 109

⁷⁵ Kohi ym., 2006, s. 110

⁷⁶ Kohi ym., 2006, s. 116

Oppikirja nostaa esiin useita sellaisia asioita, joista Suomessa ei olla ylpeitä. Osa niistä on varmasti opiskelijalle jokseenkin tuttuja, osa taas vähemmän tuttuja ja sellaisia, jotka saattavat hätkähdyttääkin opiskelijaa. Saksan ja Suomen liiton käytännön merkitystä ei kiisteta, mutta suomalaisen erillissotapäätöksen voidaan katsoa siinä mielessä olevan perusteltu, että todellista sitovaa liittosopimusta maiden välillä ei ollut:

”Erityisesti korostettiin, että Suomella ja Saksalla ei ollut keskenään sitovaa liittosopimusta. Sellaista ei tosiaankaan ollut, kuten ei millään muullakaan Saksan rinnalla sotineella maalla. Saksa ei halunnut solmia liittosopimuksia, koska liittolaisten mielipiteitä olisi jouduttu huomioimaan sodankäynnissä. Ilman sopimustakin Suomi noudatti saksalaisten asettamia tavoitteita ja katkaisi esimerkiksi Muurmannin radan. Jatkosotaa käsittelevissä tutkimuksissa todetaan usein, että rataa ei katkaistu, ja todistellaan näin Suomen omaa linjaa. Todellisuudessa se katkaistiin, mutta neuvostoliittolaiset olivat rakentaneet idemmäksi toisen raiteen, jonka avulla rata pysyi toiminnassa.”⁷⁷

Juutalaisten kohtaloa on totuttu pitämään pelkästään Saksan suurena taakkana, mutta kirjassa tämä kysymys koskee osittain myös Suomea:

”Perinteisesti on uskottu, että Suomesta luovutettiin Saksaan vain kahdeksan pakolaisena maahan tullutta juutalaista. On korostettu, että suomalaiset juutalaiset taistelivat Suomen armeijan riveissä Saksan puolesta. Uusimpien tutkimusten mukaan Suomi luovutti liki kolme tuhatta sotavankia tai siviiliä saksalaisille viranomaisille osin vapaaehtoisesti ja osin Saksan vaatimuksesta. Luovutettujen joukossa oli esimerkiksi juutalaisia, kommunisteja ja vangiksi saatuja puna-armeijan komissaareja. Osa näistä ihmisistä kuoli saksalaisten käsissä. Kun saksalaisten rikokset paljastuivat sodan jälkeen, suomalaisilla oli hyvä syy korostaa omaa erillissotaansa.”⁷⁸

Vaikka asian esiin tuominen perustuisikin uusiin tutkimustuloksiin, on Suomen liittäminen juutalaisten tappamiseen poikkeuksellista. Suomen kohdalla kyse on isossa kuvassa pienestä yksityiskohdasta mutta silti rinnastuksella Saksan toimiin on vahva symbolinen merkitys, jossa käsitys erillissodasta hylätään lopullisesti.

Tämän lisäksi kirjassa puhutaan myös toisesta Suomen harrastamasta väestöryhmän eristämisestä, jossa Suomi vertautuu Saksaan toimintatapojen osalta ikään kuin sen pikkuveljenä:

”Tapa, jolla suomalaiset kohtelivat miehitetyn Itä-Karjalan siviilejä, on myös herättänyt keskustelua. Suomalaisilla oli Itä-Karjalassa keskitysleirejä, joille kerättiin valloitetuilta alueilta epäluotettavaksi katsottuja henkilöitä. Myöhemmin leireistä käytettiin nimitystä siirtoleiri. Enimmillään leireillä oli yli

⁷⁷ Kohi ym., 2006, s. 116–117

⁷⁸ Kohi ym., 2006, s. 117

40 000 ihmistä keväällä 1942. Olosuhteet leireillä olivat huonot, ja niillä kuoli noin 4 500 ihmistä lähinnä nälkään ja tauteihin.”⁷⁹

Tätäkin ei mainita aiemmissa oppikirjoissa, jonka vuoksi *Forum* vaikuttaa suhtautuvan paljon totuttua kriittisemmin Suomen itse rakentamaan tarinaan Jatkosodan syistä ja tapahtumista.

Uuden opetussuunnitelman mukaiseksi päivitetystä vuoden 2017 *Forumissa* jatkosota-kokonaisuus on rakennettu uudelleen siten, että sitä ei yritetä mahduttaa samaan oppikirjalukuun. Kirjassa on omat luvut sekä varsinaisille sotatapahtumille että sodan laajalle historiapolitiselle jälkipyykille. Itse sodankäynnin kuvaus on säilynyt ennallaan mutta tutkimuksellisestikin mielenkiintoisemman jatkosodan historiapolitiikan osalta tekstiin on tehty mielenkiintoisia lisäyksiä:

”Perinteisen käsityksen mukaan apua Suomeen saatiin vasta, kun presidentti uhrasi itsensä lupaamalla henkilökohtaisesti Suomen jatkavan sotaa. Tästä näkemyksestä kehittyi eräänlainen ”veijaritarina”, jossa on dramaattinen loppu. Ryti onnistui huijaamaan saksalaisia antamaan apua. Kun vihollinen oli torjuttu, Ryti erosi ja sopimus Saksan kanssa purkautui. Todellisuudessa apua tuli kokoajan [sic] Saksasta, olihan Saksan oman edun mukaista auttaa Suomea.”⁸⁰

Rytin asema Suomessa on mielenkiintoinen, sillä häntä pidetään yleisesti viattomana sijaiskärsijänä, vaikka hänet virallisesti tuomittiinkin sotasyllisenä. Poikkeuksellista tässä oppikirjassa on se, että se ottaa suoraan kantaa hyvin säilyneeseen henkilömyyttiin, jossa Ryti näyttäytyy samaan aikaan nerokkaana taktikkona, että urheana sankarina, joka uhrasi itsensä isänmaan puolesta. Aiemmissa oppikirjoissa Rytin tekemä sopimus esitetään epätoivoisen tilanteen viimeisenä oljenkortena mutta samalla rivien välistä on luettavissa ihailua Rytin nerokkuutta kohtaan.

Ahosen mukaan Neuvostoliiton hajoaminen vapautti suomalaiset käsittelemään kollektiivista omatuntoa painaneita sotasyllisyystuomioita, mikä näkyy aikakauden kirjojen laajempaan perehtymisenä sotasyllisten kohtaloon. Aiemmat oppikirjat sivuuttavat tuomioihin liittyvän ”voittajan oikeuden” ongelman, sillä tuomitut eivät olleet missään vaiheessa rikkoneet Suomen lakia.⁸¹ Tämän tutkielman suppeammassa oppikirjojen otoksessa erot kirjasukupolvien välillä eivät ole yhtä suuria, vaikka Rytin tuomio saakin enemmän huomiota 2000-luvun oppikirjoissa. Itseasiassa juuri 80-luvun *Lukion historia* ilmaisee suomalaisten kollektiivisen mielipiteen yllättävänkin suoraan, vaikka kirja yleisesti ottaen vältteleekin oppikirjoista eniten esittämästä itänaapurin huonossa valossa:

⁷⁹ Kohi ym., 2006, s. 117–118

⁸⁰ Kohi ym., 2017, s. 123

⁸¹ Ahonen, 2017, s. 94

”Monista välirauhansopimuksen vaatimista toimenpiteistä kiperimpiä oli sotasyllisyyskysymys. -- Oikeudenkäyntiä ja sen päätöksiä kritikoitiin voimakkaasti, sillä lakien taannehtivuus ja poliittisen vastuunalaisuuden kriminalisoiminen oli vierasta Suomen oikeuskäytännölle. Tällaiset syytteet Paasikivi torjui vetoamalla ulkopoliittiseen välttämättömyyteen.”⁸²

Suomalainen maskuliinisuus ja miesihanne kytkeytyi pitkään samoihin ominaisuuksiin, jotka liitettiin sotaveteraaneihin. Ilmiön kääntöpuolista ei aiemmissa oppikirjoissa puhuta, mutta viimeisin *Forum* käsittelee asiaa monipuolisesti. Raju alkoholinkäyttö ja huumeiden arkipäiväistyminen kertoo kirjan mukaan kuolemanpelon turruttamisesta, joka osaltaan mahdollisti miesten osallistumisen taisteluihin. Sodan aikana solmittujen avioliittojen ja suurten ikäluokkien syntyä ei selitetä kirjassa rauhan palaamisen onnellisilla seurauksilla, vaan kyse on kuolemanpelon aiheuttamasta tarpeesta saavuttaa nopeasti aikuisuuteen liittyvät virstanpylväät keinolla millä hyvänsä:

”Rintamamiesten yleisiä keskustelunaiheita olivat viina ja naiset. Monilla miehillä ei ollut rintamalle tullessaan vielä kokemuksia naisista. Kuolemanvaara sai osan miehistä, ja myös kotirintaman naisista, elämään kuin viimeistä päivää. Sotavuosina sukupuolitautilien määrä lisääntyi. Sodan aikana solmittiin paljon avioliittoja. On arveltu, että jo pelkkä naimaloma sai osan nuorista miehistä avioitumaan. Kirjailija Pentti Haanpää kosi tulevaa vaimoansa seuraavasti: *Kuuluisi saada lomaakin, jos menisi naimisiin? Mitä arvelet?* Moni hätäisesti solmittu avioliitto purkautui heti sodan päätyttyä.”⁸³

Sodan jälkihoidosta kirja ei anna kovin ruusuista kuvaa. Mielenterveyden ongelmat eivät jääneet ainoastaan kauheuksia kokeneiden sotilaiden taakaksi, vaan sota riisti myös lapsuuden kokonaiselta sukupolvelta:

”Sota-ajan menetyksiin liittyvät pelot värivät kokonaisen sukupolven lapsuutta ja nuoruutta tavalla, josta on kauan vaiettu. Lapset joutuivat sota-aikana usein kantamaan asioista aikuismaista vastuuta liian nuorena, kun isät olivat rintamalla tai olivat kaatuneet taistelussa. Vanhimmat pojat ottivat taloissa isännän roolin, ja isosiskot hoitivat pikkusisariaan. Lapset näkivät vanhempiensa murheet ja yrittivät olla mahdollisimman vähän vaivaksi. Sotaorvoiksi jäi 50 000 lasta. Sotaorpoisuus merkitsi usein isän menetyksestä jääneen kaipuun lisäksi köyhyyttä ja hyljeksittyä asemaa. Sodan kokeneiden lasten henkinen kärsimys jäi usein hoitamatta. Suru piti peittää, koska soteleskiäitien tavoin arjesta piti selvittää ja uusi elämä rakentaa niukoissa oloissa.”⁸⁴

⁸² Ahonen ym., 1980, s. 128–129

⁸³ Kohi ym., 2017, s. 124

⁸⁴ Kohi ym., 2017, s. 125

Kuva Suomesta rauhan palattua eroaa valtavasti tutkimuksen viimeisimmän oppikirjan ja muiden välillä. Vaikka olosuhteiden karut realiteetit tunnustetaan kaikissa kirjoissa, ei 80-, 90 ja 00-lukujen oppikirjoissa puhuta juuri lainkaan sodan seurauksista yksilötasolla. Ne ikään kuin antavat ymmärtää, että koettelemuksista huolimatta Suomen selviytyminen kollektiivina antoi kansalle niin paljon voimaa, että se riitti kantamaan henkilökohtaisten menetysten yli. Vaikka esimerkiksi sotaveteraanien mielenterveydestä on mediassa puhuttu suhteellisen pitkään, vasta vuoden 2017 *Forumissa* aiheen merkitys on tarpeeksi suuri, jotta se esiintyy yhtenä olennaisena osana jälleenrakennusvaiheen haasteita:

”Sodan raadollisuutta ja kuolemaa ei haluttu heti sodan jälkeen muistella. Sotilaille oli kuitenkin jäänyt monenlaisia traumoja: kuka oli nähnyt paljon kuolemaa tai vahingossa ampunut omia, kuka joutunut jättämään haavoittuneen toverinsa sodan temmellyksessä. Osalle jo pelkkä henkiinjääminen toi syyllisyyden tunteen. Sodan aikana ja sen jälkeen ei vielä kunnolla osattu hoitaa sotilaiden järkkyneitä mieliä. Yhteiskunnassa sotilaiden henkisiä ongelmia ei ymmärretty, niitä päinvastoin paheksuttiin ja hermonsa menettäneet sotilaat leimattiin häpeällisiksi epäonnistujiksi. Suomalaiseen isänmaallisuuteen oli kuulunut, että sotilas on valmis uhrikuolemaan isänmaansa puolesta, ei se, että hän karkaa rivistä tai menettää järkensä.”⁸⁵

Talvisodan tapaan jatkosodan rooli on *Lukion historiassa* vähäinen. Jatkosota vaikuttaa olleen vielä 1980-luvulla suuri ongelma Suomen ulkoiselle identiteetille ja sodan käsittely, tai pikemmin sen ohuus heijastaa vahvasti aiheen ongelmallisuutta.

Jatkosota sai Neuvostoliiton lakattua suuremman roolin kansallisen tarinan narratiivissa ja samalla aikakauden erikoispiirteeksi nousee ulkomaisen mielipiteen suuri merkitys. Se, mitä Suomesta ja sen toiminnasta jatkosodan aikana ajateltiin vaikuttaa olleen Suomen itsetunnolle tärkeää ja siksi *Ajasta aikaan* esitteleekin tarkkaan ”todistusaineistoa”, jonka mukaan liittoutuneiden ja puolueettomien piirissä vallitsi tosiasiaa ymmärrys Suomen tilannetta kohtaan.

Erilaiset tabut ovat leimanneet vuosikymmenien ajan suomalaista jatkosotakeskustelua ja tutkimuksen oppikirjojen perusteella ne ovat jättäneet jälkensä myös historianopetukseen hämmästyttävän pitkäksi aikaa. Eivät rintamamiesten mielenterveyden ongelmat tai muu sodan vaikea jälkipyykki ollut salaisuus aikaisempien kirjojenkaan osalta, mutta vasta vuoden 2017 *Forum* vaikuttaa pystyvän aidosti kertomaan kaikista sodan kauheuksista ilman, että asian vakavuutta pehmennetään ylikorostamalla rauhaan palaamisen eheyttävää voimaa.

⁸⁵ Kohi ym., 2017, s. 125

6. Vaaran vuodet ja Kekkonen aikakausi

Kenties suurin ero *Lukion historian* ja myöhempien kirjasarjojen välillä on siinä, kuinka *Lukion historia* normalisoi Neuvostoliiton vallan ulottumisen Suomen sisäpolitiikkaan sotien jälkeisenä aikana. Kirjassa kerrotaan Kekkonen presidenttikauden alun haasteista seuraavasti:

”Sosiaalidemokraatit joutuivat hajaannustilaan valittuaan Väinö Tannerin puolueensa puheenjohtajaksi, mikä ajoi heidät myös ulkopoliittisesti paitsioon. Suomen sisäpoliittinen hajanaisuus vaikeutti idänpolitiikan hoitoa. Idänpolitiikan sisäpoliittisen pohjan kapeus tuotti hankaluuksia varsinkin aikana, jolloin Suomen poliittinen toimeliaisuus lisääntyi suuresti lännen suunnalla ennen kaikkea taloudellisella alueella. Tämä tilanne oli vahingollista myös siksi, että vuosikymmenen vaihteessa koettiin vakavat kriisit Suomen ja NL:n suhteissa. Niiden taustalla olivat sekä kotoiset että kansainväliset syyt.”⁸⁶

Tämän esimerkin perusteella suomalaisten voisi tulkita olleen jossain määrin turtuneita ulkovaltojen puuttumiseen Suomen sisäpolitiikkaan. Kirja ei kritisoi tai pidä lainkaan ihmeellisenä sitä, että Tanner syrjäytettiin politiikasta, vaikka demokraattisten oikeusvaltioiden peruseriaatteisiin kuuluu olennaisesti vastuun ja päätäntävällän luovuttaminen niille, joille kansa vaaleissa katsoo sen kuuluvan. Poliitikkojen menestymismahdollisuudet niin Suomen sisä- kuin ulkopoliitikassa olivat ensisijaisesti sidottuja Neuvostoliiton hyväksyntään, eivät suomalaisten. Tätä päätelmää vahvistaa myös lainauksen viimeinen lause, jossa kotoiset syyt mainitaan keskeisenä tekijänä Suomen ja Neuvostoliiton kriiseissä. Sellaisella politiikalla, joka ei miellyttänyt Neuvostoliittoa, ei ollut toimintaedellytyksiä Suomessa, vaikka sen konkreettiset vaikutukset Suomen ulkosuhteisiin olisivat mitättömät.

Presidentti Kekkonen ympärille rakennetusta henkilömyytistä on keskusteltu viime vuosikymmeninä paljon ja *Lukion historian* tekstien perusteella on helppo ymmärtää, miksi aihe kiinnostaa suomalaisia niin paljon. Oppikirja tukee vahvasti Kekkonen ja hänen politiikkaansa antamalla lukijalle juurikaan tilaa omien mielipiteiden muodostamiseen. Kekkonen erityisyyden ja henkilökohtaisten ominaisuuksien annetaan ymmärtää olevan ratkaisevassa asemassa siinä, että Suomi selviytyi kylmästä sodasta. Kirjassa Kekkonen nähdään idänsuhteiden takuumiehenä ja suurena johtajana, johon turvautumalla Suomi selviää kriisien läpi. Tekstissä mainitaan esimerkiksi

⁸⁶ Ahonen ym., 1980, s. 140

Kekkosen ratkaisseen kaupalliset ongelmat neuvottelemalla henkilökohtaisesti Leningradissa Neuvostoliiton ylimmän johdon kanssa.⁸⁷

Sirkka Ahosen ”myyttiajattelun” mallissa suomalaiset tarvitsivat toisen maailmansodan jälkeen uudenlaisen identiteetin, jonka päälle suomalaisuutta voitiin jälleen alkaa rakentamaan. Tähän tarpeeseen vastasi rauhanvartijan myytti.⁸⁸ Rauhanvartijan myytti on ollut pitkäikäinen, sillä se on säilynyt oppikirjoissa nykypäivään saakka.⁸⁹ Tässä tutkimuksessa myytti näkyy eniten *Ajasta aikaan* kirjassa, jossa se ruumiillistuu Kekkosen hahmossa.

Kekkosen asemasta kertoo paljon vuoden 1962 presidentinvaaleista käytetty retoriikka, jossa sosiaalidemokraatteja ja Kokoomusta paheksutaan ”Kekkosen vastaisen vaalirintaman” kokoamisesta.⁹⁰ Kirjassa ei nähdä vaihtoehtoja Kekkoselle ja narratiivi keskittyy tukemaan ja puolustamaan hänen toimintaansa kaikin keinoin. Noottikriisin yhteydessä ei esitetä spekulatioita nootin tilaamisesta ja tarkalla Kekkosen neuvottelustrategian kuvauksella korostetaan hänen kyvykkyyttään johtajana. Vahvistus tälle tulee myös Neuvostoliiton puolelta: ”Neuvostojohtajat ilmaisivat luottamuksensa Kekkosen ”kykyyn ylläpitää ja vahvistaa Paasikiven – Kekkosen ulkopoliittista linjaa, Suomen puolueettomuuslinjaa, jota Neuvostoliitto kannattaa.””⁹¹

Lukion historia näkee huomattavan paljon vaivaa YYA-sopimuksen puolustamiseen ja siihen liitetyn suomettumiskritiikin torjuntaan. YYA-sopimuksen positiivisia puolia tuetaan taulukolla vuosina 1964, 1969 ja 1974 teetettyjen sopimusta koskevien mielipidetutkimusten tuloksilla, joita tekstissä tulkitaan. Kasvanutta tyytyväisyyttä YYA-sopimukseen pidetään kirjassa osoituksena Suomen ja Neuvostoliiton välisten yhteistyökokemusten lisääntymisestä kaupan, talouden sekä kulttuurin saralla. Tulkinnalle esitetään vaihtoehtona negatiivinen ulkomainen näkemys, jossa kasvanut tyytyväisyys on osoitus Suomen vaarallisesta ajautumisesta Neuvostoliitosta riippuvaiseksi ja poliittisen paineen aikaansaamasta suomalaisten kyyristelystä sekä mielipiteiden sovittamisesta toivottuun suuntaan. Tämä tulkinta kuitenkin kumotaan kirjassa vetoamalla toiseen kyselyyn suomalaisten uskosta itsenäisyyden säilymisestä lähitulevaisuudessa. Kyselyn viimeisen vuoden laskenut optimismi selittää Neuvostoliitosta riippumattomilla tekijöillä: ”Tuon vuoden uskonpuutteen on katsottu olevan irti idänsuhteista ja johtuvan muista kansainvälisistä seikoista,

⁸⁷ Ahonen ym., 1980, s. 142

⁸⁸ Ahonen, 2017, s. 134

⁸⁹ Ahonen, 2017, s. 152

⁹⁰ Ahonen ym., 1980, s. 144

⁹¹ Ahonen ym., 1980, s. 144

ennen kaikkea edellisenä vuonna syntyneestä energiakriisistä sekä integroituvien maailmanmarkkinoiden tuottamasta turvattomuudesta.”⁹²

Kirjoittajat eivät kuitenkaan olleet itse sokeita sille, miten kritiikittömästi he käsittelivät kylmän sodan aikaisissa oppikirjoissa Neuvostoliittoa. Janne Holménin mukaan aikakauden oppikirjoissa suomettuminen ikään kuin häivytetään näennäisen tasapuolisen kohtelun avulla. Tämä tarkoittaa sitä, että myös Yhdysvalloista annetaan kirjoissa varsin positiivinen kuva, eikä maan ongelmia tuoda esiin.⁹³

Lukion historian välittämä kuva Suomesta ja suomalaisuudesta on varsin yksipuolinen ja vakavamielinen. Kansallinen selviytymistarina tunkeutuu syvälle suomalaisuuden ytimeen ja sen vuoksi suomalaisuutta ei voida kuvata omana itsenäisenä ilmiönä ilman Venäjää ja Neuvostoliittoa. Suomen historia on yhden totuuden ylhäältä käsin annettu tarina, jossa opiskelijalla ei ole juurikaan tilaa omien mielipiteiden muodostamiselle. Tarinan keskiössä on vahva johtaja Urho Kekkonen, joka tietää, mikä on Suomelle parasta. Kekkosen ajatusmaailmaa ja neuvotteluja kuvataan tarkkaan ja näiden kuvausten tehtävänä on oikeuttaa hänelle suodut erityisvapaudet, jotka jälkepäin saattavat herättää kriittisiäkin mielipiteitä Kekkosen valtavasta roolista.

Suomen poliittisen ja aatteellisen liikkumavaran kapeus näkyy vaihtoehdottoman kuvauksen lisäksi siinä, mistä kirjassa ei puhuta. Karjalan menetys, evakkojen asuttaminen ja monet muut suomalaisuuden kovat ponnistukset kohti hyvinvointiyhteiskuntaa jätetään huomiotta. Suomalaisuuden kuvauksissa ei tuoda lainkaan esiin perinteisesti korostettuja hyviä piirteitä, kuten rehellisyyttä, sisukkuutta tai ahkeruutta. Suomalaisten omaleimaisen kulttuurin ja arkielämän kuvauksille ei tässä vakavamielisessä tarinassa ole tilaa.

Oppikirjassa *Ajasta aikaan: Suomen historian käännekohtia* kertomusta sodan jälkeisestä Suomesta ei enää hallitse yksi totuus ja kirjassa aletaankin hiljalleen purkamaan Kekkosen henkilökulttia sekä antamaan uudenlaista kuvaa puolueettomuuspolitiikan todellisesta luonteesta. Uudenlaisesta tulokulmasta huolimatta YYA-ajan ulkopoliittiset käänneet tiivistetään aiempaa huomattavasti lyhyemmäksi kokonaisuudeksi, mikä toisaalta samalla laajentaa oppiaineen ulottuvuutta yhteiskunnan muiden osa-alueiden tarkasteluun. Esimerkiksi vasemmistoradikalismi saa kokonaan oman oppikirjan kappaleen, kun taas *Lukion historia* ei mainitse koko termiä lainkaan.⁹⁴

Kriittisempi suhtautuminen Kekkosen saavutuksiin näkyy silmiin pistävänä erona retoriikassa, joka

⁹² Ahonen ym., 1980, s. 147–148

⁹³ Holmén, 2006, s. 341

⁹⁴ Rosendahl & Saija, 1995, s. 156

ei enää esitä yhteiskunnassa vallinnutta enemmistön käsitystä automaattisesti totuutena. Lukijalla on nyt aiempaa enemmän vapauksia omien tulkintojen muodostamiseen: ”Kansalaisten silmissä kriisin laukeaminen oli Kekkonen ansio. SDP syytti kuitenkin presidenttiä siitä, ettei hän ollut tukenut hallitusta niin kuin Paasikivi oli tehnyt ”hallaöiden” aikana 1940-luvun lopulla.”⁹⁵ 80-luvun oppikirjalle leimallinen Kekkonen erityisyyttä ja henkilökohtaisia ominaisuuksia korostanut retoriikka korvautuu siis seuraavalle vuosikymmenelle tullessa puheella Kekkonen taidosta hallita omaa julkisuuskuvaansa. Enää ongelmien ratkominen ei välttämättä olekaan täysin Kekkonen ansiota, vaikka enemmistö kansasta niin ajattelisikin.

Kekkonen saa kirjassa osakseen myös suoranaista kritiikkiä. Muutos aiempaan 80-luvun kuvaan presidentistä on suuri, sillä siinä Kekkonen toimia puolustetaan avoimesti. *Ajasta aikaan* ei väitä Kekkonen tilanteen noottia Neuvostoliitolta, mutta alleviivaa nootista koituneen kiistattoman hyödyn: ”Kriisi oli ohi. Kun Honka vielä perui presidenttiehdokkuutensa, Kekkonen vaalivoittoa ei estänyt mikään. Noottikriisi varmisti Kekkonen aseman tasavallan presidenttinä, sillä sen jälkeen hänelle ei ilmaantunut yhtään varteenotettavaa haastajaa myöhemmissäkään presidentinvaaleissa.”⁹⁶ Tämän lisäksi Kekkoista syytetään myös idänsuhteidensa valjastamisesta oman asemansa sementointiin: ”Ulkopolitiikan johdon Kekkonen monopolisoi itselleen ja teki siitä samalla lyömäaseen, jolla hän kuritti niin puolueita kuin yksityisiä kansalaisiakin.”⁹⁷

Kansakunnan perspektiivin kannalta muuttunutta Kekkoskuvaa mielenkiintoisempaa on kirjassa esiintyvä Suomen todellisen suvereniteetin kyseenalaistaminen vaaranvuosina. *Lukion historiassa* suomettumiskritiikki teilataan mielipidetutkimuksiin vetoamalla, mutta *Ajasta aikaan* pyrkii länsimaiseen lehdistökirjoitteluun viittaamalla ikään kuin herättämään lukijan puolueettomuusmantran aiheuttamasta horroksesta ja avaamaan silmät asioiden todelliselle tilalle:

”Länsimaiden lehdistössä noottia pidettiin ennenkuulumattomana sekaantumisena Suomen sisäisiin asioihin ja sen katsottiin vakavasti loukanneen Suomen suvereniteettia. Suomi esitettiin pienille valtioille varoittavana esimerkkinä siitä, mitä tapahtuisi, jos ne suostuisivat liian läheiseen yhteistyöhön Neuvostoliiton kanssa.”⁹⁸

Suomen tilanne siis näyttäytyi ulospäin hyvin erilaiselta, kuin mitä kotimaassa haluttiin uskoa. Kirjassa esitellään Kekkonen päinvastainen kanta, jonka mukaan luottamukselliset suhteet

⁹⁵ Rosendahl & Saija, 1995, s. 164

⁹⁶ Rosendahl & Saija, 1995, s. 166

⁹⁷ Rosendahl & Saija, 1995, s. 166

⁹⁸ Rosendahl & Saija, 1995, s. 166

nimenomaan lujittivat Suomen valtiollista riippumattomuutta. Tämä väite kuitenkin ammutaan alas nopeasti:

”Tosiasiassa Neuvostoliitto sekaantui Suomen sisäpolitiikkaan suomalaisten suosiollisesti avustaessa syvällisemmin ja laajemmin, kuin silloin tiedettiin, ja sekaantuminen jatkui aina Neuvostoliiton romahtamiseen saakka. Asioiden vähitellen 1990-luvulla paljastuessa alettiin puhua kansakunnan rähmälläänolosta idän suurvallan edessä.”⁹⁹

Oppikirjoissa esitetyt näkemykset niin sanottujen vaaran vuosien avaintapahtumista ovat säilyneet samankaltaisina 90-luvulta viime vuosiin saakka. Vuoden 1980 *Lukion historia* ei mainitse lainkaan syksyn 1944 aseatkennän paljastumista, mikä on mielenkiintoista siksi, että tuon aikakauden haasteita idänsuhteissa käydään muilta osin kattavasti läpi. Muissa oppikirjoissa aseatkennän todetaan antaneen Neuvostoliitolle mahdollisen tekosyyän Suomen miehittämiseen, joten vihjailu Neuvostoliiton vihamielisyydestä olisi saattanut olla liikaa vielä 80-luvun poliittisessa ilmapiirissä.

Toinen suuri ero oppikirjasukupolvien välillä on suhtautuminen Paasikivi-Kekkonen-linjan todelliseen luonteeseen ja merkitykseen. Kuten aiemmin on mainittu, *Lukion historia* nostaa tuon ulkopoliittikan periaatteen suomalaisen identiteetin tukijalaksi, jonka roolin myöhemmissä oppikirjoissa ottaa talvisodan henki. *Forum*in näkemys ajan ulkopoliittikan pelisäännöistä on sen sijaan karu ja koruton, jossa Suomen rooli muuttuu aktiivisesti toimivasta rauhanvartijasta passiiviseksi myötäilijäksi:

”Neuvostoliiton ja sen etujen huomioiminen Suomen ulkopoliitikassa muodosti Paasikiven politiikan ja oikeastaan koko Suomen ulkopoliittikan peruslinjan aina Neuvostoliiton romahtamiseen saakka. Tätä linjaa kutsuttiin Paasikiven linjaksi ja myöhemmin Paasikivi-Kekkonen linjaksi. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että kylmän sodan aikana Suomen piti tehdä päätöksiä, jotka eivät ärsyttäneet Neuvostoliittoa.”¹⁰⁰

Urho Kekkonen on 2000- ja 2010-lukujen oppikirjoissa jopa vieläkin suuremmissa roolissa kuin edeltäneissä oppikirjoissa. Uusin 2017 vuoden *Forum* korostaa Kekkonen historiapolitiittista ulottuvuutta samaan tapaan kuin talvi- ja jatkosodan kohdalla. Enää kyse ei ole siis pelkästään siitä, miten Kekkonen presidenttikautensa aikana toimi, vaan kirjassa pohditaan myös häneen liitettyjen positiivisten ja negatiivisten mielikuvien vaikutusta suomalaiseen identiteettiin kylmän sodan aikana ja sen jälkeen. Vaikka Kekkonen saa kirjoissa osakseen paljon kritiikkiä, näkyy tutkimuksen kahdesta viimeisestä oppikirjasta ajallisen etäisyyden kasvu Kekkonen valtakausiin. Aiheeseen

⁹⁹ Rosendahl & Saija, 1995, s. 166

¹⁰⁰ Kohi ym., 2017, s. 135

suhtaudutaan aiempaa kiihkottomammin ja ymmärrys ajan realiteetteja kohtaan on suurempaa. Itseasiassa suhtautuminen laajemminkin suomettumiseen ja Kekkoseen vaikuttaa vapautuneen huomattavasti, koska niihin liitetään paljon huumoria. Tämä näkyy selkeästi vertailemalla esimerkiksi kuvitusta kirjojen *Lukion historia 6* ja *Forum III: Itsenäisen Suomen historia* välillä. Viimeksi mainitussa kuvien tarkoitus on ilmiselvästi herättää lukijassa huvittuneisuutta ja käytetyt kuvat ovat erilaisia mainoskuvia ja muita epävirallisia otoksia, joissa Kekkonen esiintyy ”kansan miehenä” esimerkiksi kalastamassa. *Lukion historian* kuvissa Kekkonen on taas vakavamielisissä neuvotteluissa muiden poliitikkojen kanssa.

Vaikka todellisia todisteita Kekkosen roolista niin sanotun noottikriisin synnyssä ei olekaan, 2000- ja 2010-luvun *Forum* -kirjat spekuloiivat edeltäjiään suuremmin noottikriisin olleen osoitus Kekkosen ja Neuvostoliiton kulissien takaisesta yhteistyöstä. Poikkeuksellista on etenkin se, että molemmat kirjat esittävät Neuvostoliiton rahoittaneen Kekkosen vaalikampanjaa: ”Nootin avulla Neuvostoliitto vaikutti myös Suomen sisäpolitiikkaan – todennäköisesti tietoisesti. Se halusi varmistaa, että Kekkonen jatkaisi presidenttinä, ja jopa rahoitti salaisesti hänen vaalikampanjaansa.”¹⁰¹

Kekkosen erottaa muista Suomen historian merkityksellisimmistä henkilöistä myös se, että hänen tunteidensa kirjoja kuvataan kirjassa todella yksityiskohtaisesti ja kansanomaisesti. Esimerkiksi EEC-neuvottelujen vuotamisesta lehdistöön Kekkonen ”suuttui ja ilmoitti, että Neuvostoliiton luottamus häntä kohtaan on mennyt, eikä hän ole enää käytettävissä presidentinvaaleissa”. Poikkeuslaista kieltäytyminen puolestaan laitetaan osittain Kekkosen turhamaisuuden piikkiin: ”Hän halusi välttää poikkeuslakia vastustaneiden harvojen mutta äänekkäiden tahojen kritiikin. Ehkä mukana oli myös turhamaisuutta: Kekkonen halusi mittauttaa kannatuksensa, koska hän oli hyvin ylivoimainen.”¹⁰²

Esimerkiksi Mannerheimin kohdalla teksti pitää paljon enemmän etäisyyttä henkilöön ja keskittyy päätöksentekoon ja niiden seurauksiin. Kekkosen henkilökohtaiset ominaisuudet ovat hänen presidenttikausiensa keskiössä tutkimuksen jokaisessa oppikirjassa, mutta niiden merkitys muuttuu. 80-luvun oppikirjassa Kekkosen erinomaisuuden tehtävä on perustella vallan keskittyminen, länttä kohti hivuttautuvassa Suomessa 90-luvulta alkaen taas se taas alleviivaa aikakauden erikoista ja osin kyseenalaista luonnetta: kokonaisen valtion sisä- ja ulkopoliittinen suunta on täysin sidottu yhden miehen henkilökohtaisiin idänsuhteisiin.

¹⁰¹ Kohi ym., 2017, s. 143

¹⁰² Kohi ym., 2017, s. 144

Kaikesta huolimatta tekstissä muistutetaan siitä, että Kekkonen uudelleenvalinnat olivat osoitus hänen suuresta suosioistaan kansan keskuudessa. Kekkonen suosio perustui suurelta osin hänen maanläheiseen henkilöbrändiinsä, johon kuuluivat esimerkiksi läheinen luontosuhde ja vaatimattomien olosuhteiden värittävä lapsuus. Vaikka Kekkonen julkisuuskuva henkiikin vaatimattomuutta ja eräänlaista julkisuudesta piittaamattomuutta, tosiasiaa julkisuuskuvan hallinta oli tarkkaan mietittyä: ”Hänen maanläheisyytensä miellytti monia, ja hän esiintyikin mielellään kansan presidenttinä ja korosti olevansa vaatimattomista oloista, Lepikon savutorpasta. Hänen lapsuudenkotinsa valokuvista poistettiin jopa mökin savupiippu, jotta mielikuva ankeista lapsuudenoloista korostuisi.”¹⁰³

Oppikirja ei kuitenkaan suoraan ota kantaa siihen, mitä Kekkosesta tulisi ajatella, vaan korostaa sen olevan yksi suomalaistutkijoiden kiistellyimmistä aiheista:

”Tulkinnat siitä, millaiset motiivit saivat Kekkonen ylläpitämään hyviä idänsuhteita, vaihtelevat. Jyrkimmät arvostelijat ovat luoneet kuvan presidentistä, joka käytti häikäilemättä Neuvostoliittoa hyväkseen ajaessaan omia etujaan. Kriittisimmän tulkinnan mukaan kaikki kriisit Suomen ja Neuvostoliiton välillä olivat vain lavastusta, joka auttoi Kekosta pysymään vallassa ja kamppaamaan poliittiset vastustajansa. Maltillisemmat tutkijat myöntävät Kekkonen käyttäneen idänsuhteitaan hyväksi sisäpolitiikassa, mutta uskovat hänen ajaneen ulkopoliitikassa vilpittömästi Suomen etua.”¹⁰⁴

Forum-kirjasarja avaa *Lukion historia* ja *Ajasta aikaan* kirjoja yksityiskohtaisemmin konkreettisten esimerkkien kautta siitä, mitä suomettuminen tarkoitti käytännön tasolla. Poikkeuksellista kirjasarjassa on se, että se on ainut, joka paljastaa, että myös suomalaiset itse edistivät aktiivisesti suomettumiseen liittyneiden valtarakenteiden toimintaa:

”Niin sanottu Moskovan kortti tarkoitti sitä, että suomalaispoliitikot lavertelivat erilaisia asioita neuvostodiplomaateille edistääkseen omaa asemaansa ja estääkseen vastustajiensa aikeita. Puolueet ja yhteiskunnalliset vaikuttajat pitivät tiiviitä yhteyksiä Tehtaankadun suurlähetystöön ja muihin Suomessa vaikuttaneisiin Neuvostoliiton edustajiin (ns. kotiryssät).”¹⁰⁵

Kyse ei ollut siis pelkästään siitä, että Neuvostoliitto painosti Suomea suoraan tai epäsuorasti toimimaan tahtonsa mukaan, vaan Suomi myös osaltaan tuki ja legitimoiti Neuvostoliiton roolin Suomen sisäpolitiikassa käyttämällä sitä lyömäaseena sisäpoliittisissa valtataisteluissa.

¹⁰³ Kohi ym., 2017, s. 150

¹⁰⁴ Kohi ym., 2017, s. 150

¹⁰⁵ Kohi ym., 2017, s. 147

Suomettumisen aikaa on toki nykyisyydestä käsin helppo arvostella ja se tuodaan *Forum* -kirjasarjassa selvästi esiin, vaikka teksti ikään kuin ”herkuttelee” niin Kekkonen kuin yleisesti YYA-ajan Suomeen liittyvillä sisä- ja ulkopoliittikan yksityiskohtilla, jotka vaikuttavat nykyajassa kyseenalaisilta tai vähintään erikoisilta. Kyse ei olekaan pelkästään kritiikistä ajan politiikkaa kohtaan vaan sen tehtävänä on myös yksinkertaisesti tehdä tekstistä kiinnostavampaa lukea osin viihteellisten ja humorististen yksityiskohtien avulla.

Keskeisin ero tutkimuksen kahden vanhimman ja kahden uusimman välillä on suomettuneisuuden ajan suomalaisista tuotetuissa kuvassa. 80- ja 90-luvun oppikirjoissa suomalaisia leimaa tietynlainen yksinkertaisuus ja hyväuskoisuus, jossa suomalaiset ummistavat silmänsä tosiasioilta ja odottavat Neuvostoliiton palkitsevan Suomen lopulta sitä miellyttävästä politiikasta. Sen sijaan molemmissa *Forum*-kirjoissa korostetaan ihmisten olleen täysin tietoisia Neuvostoliiton ja Suomen todellisesta suhteesta. Kyse oli teatterista, jossa näyteltiin mukana, koska se hyödytti kaikkia osapuolia:

”Eivätkä suomalaispoliitikot olleet niin rähmällään itään kuin aikalaisten silmissä kenties näytti. Esimerkiksi yhteydenpito neuvostodiplomaatteihin oli myös sitä, että suomalaiset yrittivät urkkia vastapuolen aikeita. Käydyistä keskusteluista saatettiin jälkepäin raportoida Suomen turvallisuusviranomaisille. Ystävyuden ylikorostaminen ja monisanainen poliittinen liturgia kertoivat siitä, että Suomen ja Neuvostoliiton väliltä puuttui todellinen luottamus. Suomen poliitikot yrittivät parhaansa mukaan luovia Neuvostoliiton uhan alla, ja vain harva heistä kommunisteja lukuun ottamatta ihasteli aidosti sosialistista järjestelmää. Yritysjohtajat menivät mukaan samaan liturgialeikkiin, koska he hyötyivät suuresti idänkaupasta.”¹⁰⁶

2000- ja 2010- lukujen oppikirjat kertovat aiempaa avoimemmin Suomen ja Neuvostoliiton vaikeasta suhteesta, joka sai Suomen tekemään asioita, jotka sotivat suomalaisten etiikkaa ja moraalikäsitteitä vastaan. On kuitenkin tärkeä huomioda, ettei läpinäkyvyys suomettumisen osalta tarkoita sitä, että historian opetus on vapautunut keskeisestä roolistaan poliittisten päämäärien tavoittelemisessa. Tutkija Ignacio Brescó ja professori Alberto Rosa korostavat artikkelissaan, että historian opetusta räätälöidään yhä aikakauden poliittisten projektien tukemiseen ja sen keskeinen tehtävä on legitimoida vallan keskittyminen halutulle taholle.¹⁰⁷ Esimerkiksi Suomen EU-jäsenyyden myötä Suomen ja Neuvostoliiton tärkeää suhdetta korostanut opetus on korvautunut narratiivilla Suomen asemasta osana eurooppalaisten kansakuntien joukkoa.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Kohi ym., 2017, s. 148

¹⁰⁷ Brescó & Rosa, 2017, s. 413–414

¹⁰⁸ Ahonen, 2017, s. 132

Tutkimuksen viimeisen vertailtavan aikakauden osalta eri oppikirjojen luomat narratiivit poikkeavat eniten toisistaan. Se on sikäli ymmärrettävää, että vanhimman oppikirjan osalta puhutaan yhä käynnissä olevasta aikakaudesta. *Lukion historian* ilmestyessä Kekkonen istui yhä presidenttinä, eikä Neuvostoliiton tulevasta kaatumisesta ollut vielä viitteitä. Kritisoimalla ajan politiikkaa hyökkäsi samalla suurta kansansuosiota nauttinutta Kekkosta ja muuta Suomen johtoa kohtaan, eikä siksi ole yllättävää, kuinka kriitikittömästi ajasta oppikirjassa kirjoitetaan.

Kontrasti vuoden 1995 oppikirjaan *Ajasta aikaan* on hyvin suuri ja siinä suhtautuminen YYA-Suomeen on paikoin hyvinkin kriittistä. Syitä tähän rajuun muutokseen voi olla useita, mutta yksi selittävä tekijä voi olla ulkopoliittisen fokuksen siirtyminen länteen, jolloin yhteenkuuluvuutta ja eurooppalaista identiteettiä haluttiin korostaa tekemällä ero Kekkosen aikakauden Suomeen.

Vaaran vuosien ja Kekkosen ajan osalta tutkimuksen kaksi viimeisintä oppikirjaa eivät juurikaan eroa toisistaan. Niissä näkyy selkeästi eräänlainen vapautuneisuus siitä, että käsiteltävä aikakausi ei enää kytkeydy yhtä suorasti nykypolitiikkaan. Sen seurauksena suomalaisista ei anneta enää yhtä ehdotonta kuvaa joko sokeasti Neuvostoliiton ja Suomen suhteiden vilpittömyyteen uskovina hölmöläisinä, tai peloissaan olevina Neuvostoliiton jokaisen toiveen toteuttajina. Ulkokuoren alla suomalaiset kyllä tiesivät mistä oli kyse ja oppikirjoissa myös tietoisuus jälkiviisaan arvostelun helppoudesta säilyy läsnä.

7. Päätäntö

Autonomian ajasta Kekkosen valtakautteen ulottuva tarkastelujakso on Suomen historiassa tapahtumarikas ajanjakso, josta tehdyt tulkinnat ovat aina tukeneet poliittisia tarpeita. Toisen maailmansodan jälkeinen tarve luottamuksellisten suhteiden luontiin Neuvostoliiton kanssa heijastui selvästi myös oppikirjoihin ja historian opetukseen. Neuvostoliiton romahtamisen saatetaan ajatella vapauttaneen historian opetuksen kokonaan poliittisuudesta, mutta tämä väite voidaan todeta virheelliseksi jo pelkästään opetussuunnitelmia tarkastelemalla. Narratiivit mukautuvat yhteiskunnan tarpeisiin ja idänsuhteiden korostaminen on saanut myöhemmin väistyä esimerkiksi eurooppalaisen identiteetin korostuksen tieltä.

Tutkimuksen neljästä oppikirjasta vuoden 1980 *Lukion historia 6* eroaa selvästi muista monella eri tasolla. Sen luomaa kuvaa suomalaisuudesta niin kansallisessa kuin kansainvälisessä kontekstissa

hallitsee Neuvostoliitto hyvin voimakkaasti. Tämä näkyy paitsi Neuvostoliittoa arvostelevan puheen välttelynä, myös suomalaisuuden määrittelynä suhteessa siihen, miten eroamme itänaapurista. Suomalaisuus 1980-luvun oppikirjassa ei ole urhean soturikansan taistelua ja puolustautumista vihamielistä Neuvostoliittoa vastaan, vaan viisaan ja rauhaa rakastavan kansan aktiivista toimintaa suurvaltapolitiikan jännitteiden ratkaisemiseksi. Se näkyy suomalaisten ajatusmaailman retoriikassa mutta myös hyvin konkreettisella tavalla sisällöllisten teemojen priorisoinnissa: Suomen kahdesta suuresta sodasta puhutaan kirjassa hämmästyttävän vähän.

Suomalaiset ovat kirjassa samaan aikaan hieman paradoksaalisesti älykkäitä ja tyhmiä, mikä näkyy erityisen voimakkaasti Kekkonen valtakauden aikana. Suomi löytää itsensä toistuvasti hankalista tilanteista, joissa sen rauhaista elo on uhattuna. Kekkonen johdolla suomalaiset onnistuvat kuitenkin diplomatian keinoin turvaamaan rauhaa rakentavan kehityksen näyttäen ylpeänä esimerkkiä muulle maailmalle. Tehdyille ratkaisuille ei kuitenkaan löydy milloinkaan vaihtoehtoja, mikä saa näyttämään Suomen selviytymisen niin pienemmistä kuin isommistakin kriiseistä poikkeuksellisen sankaritarinana. Toisaalta Suomi hyväuskoisesti odottaa saavansa palkinnon Neuvostoliittoa miellyttävästä politiikasta tullen pettyneeksi kerta toisensa jälkeen. Neuvostoliiton odotetaan ja toivotaan hellittävän otettaan Suomesta, eikä usko tähän horju siitäkään huolimatta, kriisit maiden välisissä suhteissa jatkavat uusiutumistaan.

Siirryttäessä 1990-luvulle ja Neuvostoliiton jälkeiseen aikaan, oppikirja *Ajasta aikaan* vaikuttaa täyttävän ulkopoliittisista syistä tukahdutetun tarpeen kansallismielisemmästä selviytymistarina, jossa pääosaa näyttelee aidosti sota tarinankerronnallisesti valjumman neuvottelun ja diplomatian sijaan. Oppikirjassa suomalaisten sotapönnisteluistä sekä talvi- että jatkosodassa saa olla ylpeä. *Ajasta aikaan* on kirjoista kansallismielisin etenkin siinä mielessä, että se kuvaa Suomen ja suomalaiset muita useammin uhreina. Tämä ei tarkoita ainoastaan sotien aikaa, vaan pätee myös esimerkiksi autonomian osalta. Itsetutkiskelua ja kritiikkiä omia valintoja ja toimintaa kohtaan on vähemmän. Suomi on olosuhteidensa uhri.

Idänpolitiikan merkityksen pienennyttä Suomi hakee aiempaa enemmän tukea ja arvostusta länsimaisesta yhteisöstä, jonka merkitys itsetunnolle on suuri. Se mitä lännessä Suomesta ajatellaan, on tärkeää, mikä näkyy esimerkiksi jatkosodan aikaisten sodanjulistuksen selittelyinä ja suomettumiskritiikin pohjautumisena tilanteen tarkasteluun ennen kaikkea länsimaisesta näkökulmasta. Vaikka toive hyväksymisestä täysivertaisten länsimaiden joukkoon elää tekstissä vahvasti, uskalletaan tähän suuntaan osoittaa myös kritiikkiä silloin, kun se alleviivaa Suomen kohtaloa sijaintinsa uhrina: kauniista sanoista huolimatta länsi petti Suomen talvisodassa, eikä tätä pettymystä peitellä.

1990-luvun puolivälissä vaaran vuosien ja Kekkonen ajan voi ajatella säilyneen kohtuullisen hyvin kansakunnan muistissa ja siksi onkin hämmästyttävää, miten nopeasti empatia aitoa pelkoa ja uhkaa kokenutta Suomea kohtaan unohtuu. Toki osa Kekkoeseen kohdistetusta kritiikistä on varmasti aiheellista, mutta silti teksti tuntuu unohtaneen sen, miten uhkaava kylmän sodan ilmapiiri oli. Kenties kyse on osittain aiemmin mainitusta ”länsimaistumisen” tarpeesta, jossa ero vanhan YYA-Suomen ja modernin EU-Suomen välillä halutaan tehdä selväksi.

Monessa suhteessa tutkimuksen 2000-luvun edustaja *Forum* asemoituu jonnekin edellisten oppikirjojen välimaastoon. Tuttu talvisodan ihmeen arvostus ja sotien kansallismielinen kuvaus on läsnä, mutta samalla etenkin jatkosodan yksityiskohtiin liittyviä eettisiä kysymyksiä esitetään aiempaa enemmän. Onkin tärkeää huomioida, että vaikka *Forum* ja *Lukion historia* oppikirjoja yhdistää eräänlainen sodan vastaisuus, se ilmenee hyvin eritavoin. *Lukion historia* ei hekumoi sodalla ja se oikeastaan sivuuttaa vaikeat aiheet täysin. *Forum* sen sijaan uskaltaa nostaa nämä asiat pöydälle.

Suhtautuminen Kekkoeseen ja niin sanottuun YYA-Suomeen vaikuttaa saaneen ajan kuluessa sopivaa kiihkottomuutta. Vaikka teksti karujen esimerkkien avulla kyseenalaistaa Suomen todellisen suvereniteetin tilan, on rivien välistä kuitenkin luettavissa empatiaa ja ymmärrystä ajan politiikkaa ja poliitikkoja kohtaan. Ajat olivat erilaiset ja nykypäivän tyystin erilaisesta turvallisuuspoliittisesta tilanteesta käsin kritisointi on helppoa, varsinkin kun tiedämme, ettei kylmä sota koskaan eskaloitunut Suomea koskeneeksi aseelliseksi konfliktiksi.

Kekkoesta on tullut 2000- ja 2010-lukujen oppikirjoissa eräänlainen harmiton huumorihahmo. Kirjat tietoisesti hakevat huumoria Kekkonen julkisuuskuvan ylläpitoon liittyvän propagandan esittelyllä. Osa näistä julkisuustempauksista vaikuttaa niin läpinäkyvältä, että se saa myös pohtimaan sitä, kuinka aidosti aikalaiset uskoivat mediassa Kekkoesta luotuun narratiiviin. Idänsuhteiden osalta tähän otetaankin kantaa: aiemmissa kuvauksissa naiivit ja vietävissä olevat suomalaiset ovat saaneet älyä. He ymmärsivät, ettei Suomen ja Neuvostoliiton välillä ollut aitoa luottamusta. Kyse oli teatterista, jossa näyteltiin mukana olosuhteiden sanelemana.

Uudemman opetussuunnitelman mukainen vuoden 2017 *Forum* on lähes sama kirja kuin vuoden 2006 painos. Suurin osa tekstistä on kopioitu sellaisenaan aiemmasta painoksesta. Kappaleisiin lisätyt osiot muokkaavat kuitenkin merkittävästi oppikirjan luonnetta. 2000-luvulla alkanut eräänlainen metatason analyysi on entistä suuremmassa roolissa 2010-luvulla. Enää teksti ei pohdi pelkästään historian tapahtumia ja niiden merkityksiä, vaan yhä suuremmissa määrin historiasta

tehtyjen tulkintojen syitä ja seurauksia. Se avaa opiskelijalle juuri sen historiapolitiittisen ja historiakulttuurisen tason, josta tässäkin tutkimuksessa on kyse.

Tämän seurauksena historian luoma eräänlainen painolasti kevenee siten, että nykyisten ja tulevien suomalaisten ei tarvitse määritellä yhtä ehdottomasti historian kautta. Se ei tarkoita sitä, että historia olisi merkityksetöntä, mutta emme ole enää samalla tavalla vastuussa menneiden sukupolvien synneistä. Historiallinen empatia auttaa ymmärtämään, että historiaa on aina käytetty narratiivien luomiseen niin hyvässä ja pahassa. Arvostelun sijasta tulisikin keskittyä siihen, miten narratiivit selittävät aikalaisten ajattelua.

Lähteet

Alkuperäislähteet

Ahonen, S., Heikkinen, A., Lindlöf, T., Rytönen, S., Tiainen, S. (1980). *Lukion historia 6*. Jyväskylä: Gummerus.

Brescó, I & Rosa, A. (2017). What to Teach in History Education When the Social Pact Shakes? Teoksessa Berger, S., Carretero, M. & Grever, M. (toim.) *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*. (s. 413–425). Lontoo: Palgrave Macmillan.

Kohi, A., Palo, H., Päivärinta, K., Vihervä, V. (2006). *Forum IV. Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: Otava.

Kohi, A., Palo, H., Päivärinta, K., Vihervä, V. (2017). *Forum III. Itsenäisen Suomen historia*. Helsinki: Otava.

Kouluhallitus. (1985). *Lukion opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.

Kouluhallitus. (1963). *Valtion oppikoulujen oppiennätykset. Historia ja yhteiskuntaoppi sekä taloustieto*. Helsinki.

Opetushallitus. (1994). *Lukion opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Painatuskeskus.

Opetushallitus. (2003). *Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003: Nuorille tarkoitettun lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus.

Opetushallitus. (2015). *Lukion opetussuunnitelman perusteet 2015*. Helsinki: Opetushallitus.

Rosendahl, A. & Saija, O. (1995). *Ajasta aikaan. Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: WSOY

Kirjallisuus

Ahonen, S. (2008). Finnish History Textbooks in the Cold War. Teoksessa Aunesluoma, J. & Kettunen, P. (toim.), *The Cold War and the Politics of History*. (s. 249–265). Helsinki: Edita.

Ahonen, S. (2017). *Suomalaisuuden monet myytit: Kansallinen katse historian kirjoissa*. Helsinki: Gaudeamus.

Ahonen, S. & Rantala, J. (2015). *Ajan merkit: historian käyttö ja opetus*. Helsinki: Gaudeamus.

- Heikkinen, H. (2015). Kerronnallinen tutkimus. Teoksessa Aaltola, J. & Valli, R. (toim.), *Ikkunoita tutkimusmetodeihin 2*. (s. 149–167). Jyväskylä: PS-kustannus.
- Holmén, J. (2006). *Den politiska läroboken: bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget* (väitöskirja, Uppsalan yliopisto). Haettu osoitteesta https://www.researchgate.net/publication/277994839_Den_politiska_laroboken_Bilden_av_USA_och_Sovjetunionen_i_norska_svenska_och_finlandska_larobocker_under_Kalla_kriget
- Hänninen, V. (2015). Narratiivisen tutkimuksen käytäntöjä. Teoksessa Aaltola, J. & Valli, R. (toim.), *Ikkunoita tutkimusmetodeihin 2*. (s. 168–184). Jyväskylä: PS-kustannus.
- Jokinen, A. & Juhila, K. (1999). Diskurssianalyttisen tutkimuksen kartta. Teoksessa Jokinen, A., Juhila, K. & Suoninen, E. (toim.), *Diskurssianalyysi liikkeessä*. (s. 54–97). Tampere: Vastapaino.
- Jokisipilä, M. (2010). Suomi toisessa maailmansodassa. Teoksessa Laamanen, V & Railo, E. (toim.). *Suomi muuttuvassa maailmassa: Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa*. (s.253–284). Helsinki: Edita.
- Pikkanen, I. (2022). Kerrontateoreettinen metodi ja historiantutkimus. Teoksessa Ihalainen, P. & Valtonen, H. (toim.). *Sanojen valta. Kielelliset lähestymistavat historiantutkimuksessa*. (teos ilmestyy 2022).
- Rinne, E. (2019). *(Moni)kulttuurinen maailmankuva ja kuulumisen politiikka suomalaisissa peruskoulun oppikirjoissa ja nuorten kokemuksissa* (väitöskirja, Tampereen yliopisto). Haettu osoitteesta <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-1182-7>
- Suoninen, E. (1999). Näkökulma sosiaalisen todellisuuden rakentumiseen. Teoksessa Jokinen, A., Juhila, K. & Suoninen, E. (toim.), *Diskurssianalyysi liikkeessä*. (s. 17–36). Tampere: Vastapaino.
- Vares, V. (2010). Suomen paikka Euroopassa maailmansotien välillä. Teoksessa Laamanen, V & Railo, E. (toim.). *Suomi muuttuvassa maailmassa: Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa*. (s. 135–191). Helsinki: Edita.
- Wertsch, J. (2002). *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.